

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet:
<http://www.vrouwengeschiedenis.nl>

Redactie

Greetje Bijl
Sophie Bollen (eindredactie)
Cath van Meurs
Eva Midden (eindredactie)
Mariken Schuur (hoofdreductie)
Hilde Timmerman
Mieke de Vos (penningen)

Redactieadres

Mariken Schuur
RUG/Faculteit der Letteren
Postbus 716
9700 AS Groningen
E-mail: m.lschuur@rug.nl
Tel: 050-3637752

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812
Internet: www.vrouwengeschiedenis.nl

Voor privé-personen bedraagt de contributie € 25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder € 700,- p.m.): € 20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* € 20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-girnummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

- **Anneke Mulder-Bakker** (voorzitter)
Universiteit Leiden, A.B.Mulder-Bakker@rug.nl
- **Machteld de Metsenaere** (vicevoorzitter)
Vrije Universiteit Brussel,
Machteld.De.Metsenaere@vub.ac.be
- **Eveline Buchheim** (secretaris)
NIOD, E.Buchheim@niod.nl
- **Maaike Messelink** (penningmeester)
maaike.messelink@gmail.com
- **Annemieke Windt** (website)
annemieke.windt@hetnet.nl
- **Evelien Rijsbosch** (IIAV)
E.Rijsbosch@iiav.nl
- **Renée Beukers** (onderwijs)
Hogeschool Edith Stein, beukers@edith.nl
- **Mieke de Vos** (Historica)
miekedevos@planet.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outhoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), www.iiav.nl

ISSN 1382-3914

Lay-out:

Marieke Bausch
Bausch Graphic Design

Druk:

Zet & Print, Naarden

Distributie:

AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag:

Groningse meisjeskwekelingen, jaargang 1878. Bron: Kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen 1876-1936. Gedenkboek IV (Groningen 1958).

TWEEDE WERELDOORLOG

- Foute vrouwen in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog
Machteld de Metsenaere 3

VROUWENGESCHIEDENIS

- De Kweekschool voor Onderwijzeressen en de Vrouwengeschiedenisgroep
Mineke van Essen 6

AUTOBIOGRAFIE

- De autobiografieën van Betsy Perk en Mina Kruseman
Marijke Huisman 9

ARCHITECTUUR

- De sociaal en politiek geëngageerde architectuur van de Oostenrijkse Margarete Schütte-Lihotzky (1897-2000)
Inge Arteeel 12

BIOGRAFIE

- Johanna Schopenhauer en haar zoon Arthur
Angela Crott 15

ECONOMISCHE EN SOCIALE GESCHIEDENIS

- Bossche renteniersters
Jord Hanus 18

THEOLOGIE

- De receptie van het paradijsverhaal in de vroege Amerikaanse burgerrechtenbeweging
Susanne Hennecke 21

VROUWENBEWEGING

- Het ontstaan van het Vrouwen Overleg Komitee binnen de tweede feministische golf in Vlaanderen
Heleen van Loon 24

RECENSIE

- Kuisheid voorop! Ovidius' Hollandse epigonen
Mieke de Vos 27

RECENSIE

- Emancipatie achter de dijken
Madelon Stokman 28

VVG

29

ONDER DE LOEP

- *Elkie Jordans* 30

BOEKEN EN SERVICE

31

Onder historicae

Jong versus oud

Afgelopen maand organiseerde het Centrum voor Gender Studies van de Faculteit Letteren van de Universiteit Groningen in het kader van de start van het academische jaar een studiemiddag getiteld 'Veranderend Perspectief'. De organisatoren wilden weten in hoeverre 'de nieuwe generatie onderzoekers op het terrein van gender studies een ander perspectief ontwikkelt op het functioneren van het sekseverschil in cultuur en maatschappij' en hoe die eventuele nieuwe visie er dan uitziet. Voor het beantwoorden van deze vraag waren drie jonge promovendi, waaronder ondergetekende, uitgenodigd om een kort paper te presenteren. We hadden er alledrie veel werk van gemaakt, zo bleek. Mijn twee collega's beschreven aan de hand van hun promotieonderzoek hoe zij in hun benadering verschilden van de 'oude garde' onderzoekers binnen vrouwen- en gender studies. Zelf reflecteerde ik op de vraag in hoeverre jonge onderzoekers op het terrein van het feminisme van de tweede golf botsen met de benadering van feministische onderzoekers 'van de oude stempel'.

Gek genoeg bleef stevig debat tussen 'de oude garde', die ruim vertegenwoordigd was die middag, en de jongere onderzoekers uit, ondanks het feit dat de eersten ferme kritiek van de promovendi te horen kregen. Dat is jammer, want de bedoeling van de organisatoren was wel degelijk een dialoog tussen 'jong' en 'oud'. Kennelijk wilden de oude rotten in het vak de echte discussie nog niet aangaan. Tekend in dit verband is dat de enige keer dat er die middag stevig gediscussieerd werd niet over nieuwe perspectieven in genderonderzoek werd gepraat, maar over een oud thema: de hoeveelheid mannen in de zaal. Eén van mijn collega-promovendi merkte op dat er nauwelijks mannen aanwezig waren die middag en dat dat typerend was voor het aantal mannelijke onderzoekers binnen gender studies. Dat werd heftig en in alle toonaarden door de aanwezigen weerlegd. Ook mannen doen tegenwoordig aan genderonderzoek, was de terechte boodschap. Niettemin mag de discussie over al dan niet aanwezige mannen binnen gender studies tegenwoordig als achterhaald worden beschouwd. Helaas lukte het die middag dus niet om werkelijk nieuwe thema's aan te snijden.

Mariken Schuur

Foute vrouwen in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog

De casus Gent-Wollestraat

Zoals Hilde Timmerman in het februari-nummer eerder dit jaar al aangaf, liet een genderonderzoek naar de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog en naar de zuiveringen na dezelfde oorlog in België lang op zich wachten. Dit heeft zowel te maken met de maatschappelijke gevoeligheid van de thema's collaboratie en 'repressie' als met de stiefmoederlijke behandeling van vrouwengeschiedenisonderzoek. In het juni-nummer deed Sophie Bollen het genderkarakter van de administratieve zuiveringen in de RTT (Regie voor Telegrafie en Telefonie) uit de doeken. Zij maakte daartoe gebruik van de dossiers die de RTT opstelde. In dit artikel illustreert de auteur de meerwaarde van genderonderzoek via een analyse van totaal andere bronnen, namelijk internerings- en strafdossiers van vrouwen die na de tweede wereldoorlog geïnterneerd werden in één van de interneringscentra in Gent, hoofdstad van de provincie Oost-Vlaanderen.

De 'repressie', zoals het geheel van bestraffingsactiviteiten van de collaboratie in Vlaanderen wordt genoemd, dekt een brede waaier van zuiveringsactiviteiten en daarin waren vrouwen op uiteenlopende wijze aanwezig. Dat de 'straatrepressie' op vrouwen een zeer sterke indruk heeft nagelaten, gaf Hilde Timmerman al aan. Voor duizenden burgers begon zo een 'repressiecyclus': ze werden meestal thuis opgepakt om geïnterneerd te

worden en dit ging vaak gepaard met mishandeling, brandstichting, plundering, vernielingen en soms zelfs standrechtelijke executies. Foto's getuigen van de specifieke mishandeling van vrouwen, waaronder het kaalscheren. We weten niet hoeveel mensen er precies met de straatrepressie te maken kregen. Duidelijkheid over de context en de mechanismen is er evenmin. Er is binnen 'repressie'-middens wel steeds heel wat te doen geweest over zoge-

naamde 'illegale' interneringen zonder mandaat, die vaak gebeurden op initiatief van en door verzetslieden. Een eerste golf van interneringen begeleidde de bevrijding van het Belgische grondgebied door de geallieerde legers (september 1944). Een tweede piek viel te noteren in mei van 1945, toen de overlevenden uit de naziconcentratiekampen terugkeerden en de nazigruwelen de emoties beroerden. Hoe dan ook, de internering - eigenlijk administratieve aanhouding - van Belgische of buitenlandse personen die verdacht werden van collaboratie, betekende voor heel wat verdachten het begin van een lange tocht langsheen lokale en provinciale interneringscentra. Bedoeling was enerzijds de verdachten te onttrekken aan de volkswoede en hen ook als mogelijke hinderpalen voor de opmars van de geallieerde legers te neutraliseren, anderzijds de bestraffing van de collaboratie voor te bereiden. Het aantal geïnterneerden werd op 38 000 geschat per 1 december 1944, maar dit is wellicht een onderschatting. Nadien werden Consultatieve Commissies opgericht, die de minister advies gaven over de geïnterneerde verdachten zodat hij uiteindelijk kon beslissen ze vrij te laten dan wel in beschuldiging te stellen. 58 commissies behandelden ruim 40 000 dossiers.

Wie in beschuldiging werd gesteld, belandde in het formele bestraffingscircuit waarin geoordeeld werd door militaire rechtbanken die onder leiding stonden van een auditeur. Zij bestrafden militaire, politieke, economische collaboratie en verklikking. Ze konden daartoe doodstraffen en gevangenisstraffen uitspreken, maar ze konden ook gebruik maken van geldboetes, verbeurdverklaringen, het onder politietoezicht plaatsen, verlies van bepaalde rechten... Er werden zo'n 400 000 dossiers geopend. Daarvan werd er uiteindelijk 71 procent zonder gevolg geklasseerd, 15 procent buiten vervolging gesteld en slechts 14 procent werd

*Aanhouding van vrouwelijke collaborateurs door het verzet te Mont-sur-Marchienne (provincie Henegouwen).
Bron: Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA).*

*De vernielde winkel van Duitsgezinden te Antwerpen.
Bron: Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA).*

uiteindelijk met een rechtszaak geconfronteerd. Men schat het aandeel van de vrouwen in deze groep op 12 procent (6800 in totaal). Vrouwen waren daarentegen veel sterker aanwezig in de 'burgerlijke epuratie': de auditeur kon zonder tussenkomst van de krijgsraad iemand op de epuratielijst plaatsen. Deze persoon werd zo een aantal fundamentele rechten ontzegd (stemrecht, mogelijkheid om les te geven, om een advocaten-of dokterspraktijk uit te baten enz.). Het aandeel van vrouwen werd hier op een derde geschat (7100 in aantal) van alle personen die uiteindelijk definitief van een aantal rechten verstoken bleven.

Vrouwen in het interneringscentrum (IC) Gent Wollestraat

Het bestuderen van één interneringscentrum bood de gelegenheid om het gehele interneringsparcours in kaart te brengen vanaf het moment van de aanhouding tot de invrijheidstelling of berechting. Toen het onderzoek rond de eeuwwisseling van start ging, was er trouwens enkel voor het IC Gent Wollestraat een uitgebreid archief aanwezig. Bovendien opende het comparatieve mogelijkheden aangezien er zowel mannen als vrouwen werden opgesloten, wat lang niet overal het geval was. Aangezien slechts één enkele andere prosopografische studie over een interneringscentrum in Vlaanderen werd gepubliceerd en deze enkel mannen opnam en aangezien de genderdimensie niet systematisch aanwezig was in de andere bestaande analyses, liet de kwantitatieve analyse van het IC Gent Wollestraat ons toe het gendergebonden karakter van de bestraffing en de profielen van de betrokken mannen en vrouwen te schetsen. De reconstructie van het interneringsparcours vanaf aanhouding tot berechting of invrijheidstelling reveleerde ook de omvang en de aard van de groep van geïnterneerden die tevoren aan historisch onderzoek ontsnapte, namelijk diegenen die niet werden vervolgd.

Genderverschillen in de interneringen

Het kwantitatieve luik bezorgde ons een zeer goed representatief profiel van de 79 procent mannelijke en 21 procent vrouwelijke geïnterneerden. In menig opzicht vielen duidelijke sekseverschillen te noteren, maar even frappant waren de vaststellingen die geen genderd karakter hadden. Zo stelden we vast dat mannen en vrouwen gemiddeld evenveel dagen in het IC verbleven en dat ze meestal ook een vergelijkbaar parcours aflegden als dat van hun mannelijke dorpsgenoten. Meestal verbleven ze eerst in lokale gevangenissen of interneringscentra en pas in november 1944, bij de opening van het IC Gent, arriveerden ze daar. Het moment waarop ze in Gent arriveerden, was echter wel verschillend naargelang het mannen of vrouwen betrof: 54 procent van de vrouwen arriveerde binnen de vier maanden nadat het IC was geopend, terwijl dat slechts voor 31 procent van de mannen het geval was. Of bij de interneringen de voorgeschreven procedure werd gevolgd dan of dat er sprake was van talrijke 'illegale' interneringen, vormt nog steeds onderwerp van discussie. Aanhoudingen zonder mandaat en zonder gegronde redenen leken eerder vrouwen te treffen en/of personen die in de septemberdagen van 1944 werden gearresteerd. We vermoeden dat vrouwen eer-

Genderspecifieke bestraffing in de straatrepressie: het kaalscheren van een vrouwelijke collaborateur. Bron: Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA).

der werden opgepakt als familielid van een collaborateur en/of dat hun collaboratieactiviteit zich meer op het lokale niveau situeerde en daardoor ook veel duidelijker zichtbaar was voor de lokale gemeenschap.

Genderverschillen bij de collaboratie en de bestraffing

Bij 4 op de 10 geïnterneerden die werden bestraft, gebeurde dat wegens militaire collaboratie. 3 op de 10 bestraffen betrof politieke collaboratie en 2 op de 10 had te maken met de 'donkere' kant van de collaboratie (verraad, gecombineerd met politieke collaboratie en wapendracht). Verklinking en economische collaboratie (beiden al dan niet bezwarend) speelden maar een kleine rol. Vrouwen waren actief in zowat alle collaboratievormen. Enkel in de donkere vormen van collaboratie waren ze niet aanwezig en bij de militaire en economische collaborateurs vormden vrouwen een kleine minderheid. Op verklingszaken (meer dan de helft vrouwen) drukten ze een veel grotere stempel. Vrouwen werden echter wel op een andere manier behandeld voor de ten laste gelegde feiten: significant minder vrouwen (49 procent) dan mannen (77 procent) werden uiteindelijk bestraft. Zelfs indien ze voor een zelfde soort van collaboratieactiviteit werden veroordeeld, werden ze anders aangepakt. Bij de verklingszaken bijvoorbeeld kregen vrouwen lichtere celstraffen en minder alternatieve sancties opgelegd. De celstraffen voor militaire collaboratie waren lichter voor vrouwen dan voor mannen. Het betrof hier vaak zeer jonge vrouwen, die dienst hadden genomen bij het Duitse Rode Kruis, wat als een daad van militaire collaboratie werd beschouwd. Bij de politieke collaboratie was een derde van de veroordeelden een vrouw. Veel meer dan de mannen kregen zij een louter burgerlijke bestraffing. Valt dit louter te verklaren vanuit de aard van het gepleegde misdrijf of veronderstelden de krijgsauditeurs dat vrouwen vaak niet bewust hadden gekozen voor lidmaatschap van een collaborerende vereniging? De bestrafte vrouwen en hun advocaten

De wijze waarop deze vrouw werd bestraft, verwijst naar haar politieke collaboratie. Bron: Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA).

waren blijkbaar van het laatste overtuigd, want ze gebruikten dit argument ook in hun verdedigingsdiscours (zie verder). De burgerlijke bestraffing leek duidelijk een straf die specifiek voor vrouwen werd toegepast: van alle bestrafte vrouwen kwam de helft enkel in contact met burgerlijke epuratie, terwijl 85,5 procent van de bestrafte mannen een straf kreeg die een combinatie was van een burgerlijke straf met een celstraf en/of met andere straffen.

Het archetype van de incivieke vrouw

De kwalitatieve analyse van de straf dossiers liet ons toe dit kwantitatief beeld aan te vullen met gegenderde patronen in het discours van de getuigen en van de aangeklaagde vrouwen. Ze verduidelijkt welk soort van argumenten getuigen à charge en à décharge aanhaalden, welke verdedigingsstrategieën vrouwen opbouwden en welke rol gender daarin speelde. Van het grote scala aan thema's dat werd behandeld in de straf dossiers, beperkten we ons tot de vier volgende: de aanklachten over lidmaatschap van verboden organisaties, de relatie tot Duitsland, de mate waarin de collaboratie een publiek feit betrof, de reputatie van de vrouw. De eerste drie keuzes vloeien voort uit de juridische criteria die de auditeurs dienden te gebruiken om over de collaboratie te oordelen. Dit was niet het geval voor de reputatie van de vrouw: dit fungeerde immers niet als een expliciet juridisch criterium. Het verscheen echter wel in de getuigenverklaringen. Vrouwelijke reputaties speelden dus wel een rol in de wijze waarop de omgeving van de vrouw collaboratie definieerde. Welke criteria werden gebruikt om incivieke vrouwen te typeren en te stigmatiseren? Incivieke vrouwen worden vooreerst afgeschilderd als 'gevaarlijke vrouwen': wegens hun foute overtuiging of hun banden met foute personen bestond steeds een risico van verklinking en deze 'gevreeste vrouwen' gebruikten ook hun reputatie om persoonlijke conflicten te beslechten in eigen voordeel of om hun macht te laten gelden in de onmiddellijke omgeving. Van Eulalie D.M. werd verteld dat

ze “in haar buurt gevreesd (werd) daar zij steeds zeer uitdagend optrad en voor het minste onmiddellijk dreigde met aanklacht bij de Feldgendarmarie en wegvoering naar Duitsland”. Ze werd uiteindelijk gestraft voor verklikking van verschillende jonge mannen, die daadwerkelijk naar Duitsland waren gestuurd. In twee andere dossiers dreigden vrouwen personen moeilijkheden te bezorgen met de Feldgendarmarie indien ze voor hen geen gratis klusjes opknapten.

In de getuigenverhalen doken echter ook veel verwijzingen op naar oude ruzies en vetes, die door de oorlog een nieuwe dimensie kregen. Zo had huisvrouw I.C. uit Lovendegem ruzie met haar buurvrouw over het gebruik van een gemeenschappelijke waterpomp. Dit bureauconflict escaleerde zodanig tijdens de oorlog dat de dochter van I.C. één klacht indiende tegen de buurvrouw bij de Feldgendarmarie. Deze dochter had een relatie met een Feldgendarm en de buurvrouw zou haar beledigd hebben door ‘Duitse hoer’ te zeggen. Deze laatste kreeg 11 dagen gevangenisstraf. Intieme relaties met mannen die iets te maken hadden met de Nieuwe Orde werden vaak door getuigen aangehaald. ‘Sentimentele collaboratie’ werd wel duidelijk afgekeurd door de getuigen, maar niet alle vormen werden op dezelfde manier beoordeeld: gehuwde vrouwen die er een foute minnaar op nahielden en alleenstaande vrouwen die heel wat foute losse relaties onderhielden, botsten op veel meer onbegrip dan een meer geïnstitutionaliseerde foute relatie. Seksuele autonomie had duidelijke grenzen.

Wat eveneens gold als bezwarende feiten was de deelname van vrouwen aan Nieuwe Orde organisaties en vrijwillige arbeid ten dienste van de bezetter. Uniformdracht en andere visuele tekens van pro-Duitse sympathie werden eveneens als bezwarende feiten beschouwd en deze feiten werden ruimschoots door getuigen vermeld. Als onvaderlands, anti-Belgisch en staatsgevaarlijk werd het reizen naar Duitsland beschouwd (vakantie, vrijwillige arbeid, vlucht). Deze argumenten werden uiteraard niet voor elke vrouw gebruikt en ze konden ook niet steeds bewezen worden, maar ze kwamen toch vaak voor. In sommige dossiers namen de beschuldigingen zelfs karikaturale vormen aan. Dit wijst op het bestaan van een soort collectief beeld van de incivieke vrouw. We weten niet in welke mate een analoog beeld circuleerde van incivieke mannen, maar een aantal aspecten was duidelijk genderbepaald. Dit was het geval voor de beschuldiging van sentimentele collaboratie, voor het vaak opduikende beeld van de gevreesde vrouw en voor het gemak waarmee verondersteld werd dat vrouwen dezelfde ideologische overtuiging hadden als hun verwanten (“Gansch de familie was Duitsgezind.”). Was de collaboratie van vrouwen een bewuste, zelfstandige keuze of werden ze in alle naïviteit meegesleept door familieleden? Deze vraag stelt zich wellicht ook bij de beoordeling van mannelijke collaboratie. Hoe dan ook, familiale netwerken en vriendschappen speelden een cruciale rol in de uiteindelijke keuzes en de getuigen ‘à charge’ zagen de daden van de betrokken vrouwen duidelijk als uitingen van sympathie voor de Nieuwe Orde.

Ook het verdedigingsdiscours van de van collaboratie beschuldigde vrouwen bouwde verder op genderbeelden. Deze vrouwen ontken-

den eerst de ten laste gelegde feiten en indien dat niet hielp minimaliseerden ze hun collaboratieaandeel zo veel mogelijk. Ze legden de verantwoordelijkheid voor ideologische keuzes en collaboratieactiviteiten op de schouders van anderen, vaak familieleden, en haalden eigen naïviteit of niet-ideologische motieven aan als vergoelijkend (“Ik heb niet aan politiek gedaan.”). Indien ze politieke betrokkenheid toegaven, werden vaak de echtgenoot, familie of vrienden verantwoordelijk gesteld. Zo verklaarde de echtgenote van een SS'er dat “al mijn bedrijvigheid in ‘DeVlag’ en de SS vindt natuurlijk haar oorzaak in mijn principes die dezelfde waren van deze van mijn man; doch ik heb het ook gedaan op aandringen van mijn man...We hadden die principes sedert ik mijn man leren kennen heb”. Ze beklemtoonden ook dat ze thuis niet konden gemist worden als moeder en echtgenote: “Ik hoop ...dat u geen bezwaren zult hebben mij terug in de gelegenheid te stellen mijn kindje dat ik op 10 maanden ouderdom moest achterlaten terug te verzorgen en te omringen met mijn moederliefde”. We weten niet of mannen dergelijke argumenten eveneens gebruikten, maar we betwijfelen sterk dat mannen zichzelf uit de publieke sfeer probeerden te wissen door het ontwikkelen van een discours over vaderschap.

Familie, macht, status en avontuur

Tenslotte vertelde de kwalitatieve analyse van de strafdossiers ons ook heel wat over de collaboratiemotieven van vrouwen. Familiebanden speelden er steeds een grote rol in. Voor het overige golden motieven die we ook bij mannen verwachtten: opportunisme (materiële voordelen bijvoorbeeld) en sympathie voor het nationaal-socialisme. De analyse van deze strafdossiers biedt ook een gedeeltelijk antwoord op de ondertussen vaak gestelde vraag wat vrouwen aantrok in het nationaal-socialisme. Vrouwen dienden zich immers te beperken tot een rol als moeder en echtgenote.

We weten ondertussen wel dat precies deze moederschapscultus een sterk aantrekkingspunt was in het Nieuwe Orde-ideeënged, maar de strafdossiers maken ons ook attent op de discrepantie tussen de uitermate conservatieve nazi genderideologie en een meer complexe en soms ‘emancipatorische’ oorlogsrealiteit. Jonge, veelal weinig gefortuneerde vrouwen werden immers Duitse Rode Kruisverpleegsters omdat ze zo een kans kregen om gratis verder te studeren, ze zo hun zin voor avontuur konden bevredigen en tegelijk konden ontsnappen aan een verstikkend thuismilieu en aan andere vormen van lokale sociale controle. Een aantal - zeer jonge - meisjes tenslotte belandden als verpleegster bij het Duitse Rode Kruis via een liefdesgeschiedenis met een Duitse soldaat.

Lidmaatschap van foute organisaties werd door een aantal vrouwen aangegaan omdat hun “vele voordelen” werden beloofd. Ook werkzekerheid werd expliciet genoemd als reden voor lidmaatschap. Jonge vrouwen die vrijwillig gingen werken naar Duitsland deden dat uit gelijkaardige motieven. Vrouwen speelden vaak ook zelf of via hun echtgenoot een voor-aanstaande rol in het bezettingsapparaat. Dit bezorgde hen macht en status in hun directe omgeving. Zeker in een periode van permanente angst voor een repressief bezettingsregime konden vrouwen macht laten gelden in hun omgeving. Dit was het geval bij verkliksters, niet toevallig vaak huisvrouwen: dreigen met verklikking bleek immers een machtig instrument om zich te laten gelden in de buurt, in het dorp. Het sterke aandeel van (huis)vrouwen in die vorm van collaboratie en de wijze waarop ze hun (vaak informele) macht hadden aangewend, verduidelijken ook dat zeer uiteenlopende motieven vrouwen in de collaboratie dreven: ideologie en sympathie voor het nationaal-socialisme speelden daarbij zeer zeker een rol, maar de kansen op macht, status en zelfontplooiing evenzeer.

Machteld de Metsenaere (1955) is hoogleraar geschiedenis aan de Vrije Universiteit van Brussel en voorzitter van het Onderzoekscentrum Gender en Diversiteit van dezelfde instelling. Sinds het voorjaar van 2006 is Machteld de Metsenaere vicevoorzitter van de Vereniging van Vrouwengeschiedenis.

Literatuur

- . S. Bollen en M. de Metsenaere, ‘Vrouwen en de bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Twee casestudies over incivieke vrouwen in de naoorlogse zuivering’, in: *Acta Sophia Colloquium: Genderstudies: een genre apart? Savoirs de genre: quel genre de savoir? De zijkant van de vaderlandse geschiedenis* (te verschijnen in 2006).
- . H. Diamond, *Women and the Second World War in France 1939-48*. New York, 1999.
- . G. Elaut, *De Consultatieve Commissies (1944-1946) binnen de repressie. Een onderzoek naar de Consultatieve Commissie van Ieper*. Onuitgegeven licentie-verhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2005.
- . J. Gilissen, ‘Etude sur la répression de l’incivisme’, in: *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, 1950-1951, pp.513-628.
- . L. Huyse en S. Dhondt (ed), *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952*. Leuven, 1991.
- . L. Huyse en K. Hoflack, *Onverwerkt verleden. Een naschrift*. (Cahier 2 van het Instituut Recht en Samenleving). Leuven, 1994.
- . B. Rzoska, *Zij komen allen aan de beurt, de zwarten. Het kamp van Lokeren 1944-1947*. Leuven, 1999.
- . C. Van Loon, *De Roep van de Straat. Een gegenderde studie naar de volksrepressie na de tweede wereldoorlog. West-Vlaanderen en het Brugse onder de loop genomen*. Onuitgegeven licentie-verhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2004.
- . F. Virgili, *La France “virile”. Des femmes tondues à la Liberation*. Paris, 2000.

De Kweekschool voor Onderwijzeressen en de Vrouwengeschiedenisgroep

Een Groningse raamvertelling

Jaren stond-ie als een winkeldochter te verstoffen in een hoekje van mijn werkkamer, de kaartenbak met archiefgegevens over de Groningse (Gemeente)kweekschool voor onderwijzeressen (1876-1937), aan het einde van de jaren zeventig aangelegd door studentes van de Groningse Vrouwengeschiedenisgroep. Ooit was er één artikel over gepubliceerd en daar was het bij gebleven. Ik kon me niet eens meer herinneren hoe en door wie de bak in mijn bezit gekomen was, alleen nog waarom. 'Jij bent de enige van de groep die zich nog met onderwijs bezighoudt, misschien kun je er ooit iets mee', had de schenkster hoopvol gezegd.

Dat schept verplichtingen. Dus toen ik drie jaar geleden begon met het schrijven van een boek over de geschiedenis van de opleiding tot onderwijzer(es), wist ik dat ik die kaartenbak onmogelijk kon negeren. Al was het maar uit respect voor die jonge, eigenzinnige studentes van een kwart eeuw geleden, dankzij wie een vrouwenperspectief in de geschiedschrijving nu vrijwel vanzelf spreekt. Zo opende ik op een koude februarimiddag van 2004 eindelijk met lichte tegenzin die stoffige bak vol handgeschreven systeemkaartjes, bijeengebonden door halfvergane elastiekjes. En tuimelde rechtstreeks mijn eigen verleden in.

De Groningse Vrouwengeschiedenisgroep (1975-1980)

Terwijl de honderden fiches door mijn handen gleden en de historica in mij zich wanhopig afvroeg wat te doen met een niet door haarzelf en al een kwart eeuw terug bewerkte bron, zag ik ze gaan en komen in dat Groningse gemeentearchief van toen: Boukje, Corneel, Floor, Ine, Magdaleen, Pieterneel, Tineke en Wantje. En misschien nog een paar anderen van wie ik de handschriften niet meer herkende. Ik las hun commentaar op wat ze tegenkwamen – 'Het wordt dus zonder meer vanzelfsprekend geacht dat een meisje een werkkring kiest al in 1871!' – en kreeg tranen in mijn ogen bij de kaartjes van Pieterneel Rol die in 1992 veel te vroeg was overleden. Er kwamen beelden terug van heftige discussies over de vraag of er vrouwelijke manieren van geschiedbeoefening bestonden, en of je eigenlijk wel onderzoek mocht doen naar elitevrouwen. Wie we ook waren en of we nu middeleeuwen of contemporaine geschiedenis studeerden, we stredden voor de emancipatie van de vrouwengeschiedenis en daarmee ook voor die van onszelf. En we waren bereid

er op dat weerbarstige Groningse Instituut voor Geschiedenis onze nek voor uit te steken.

Toen ik in 1976 aan de Rijksuniversiteit Groningen voor de tweede keer geschiedenis begon te studeren, met mijn 34 jaar stukken ouder dan de reguliere studenten van destijds, bestond de Werkgroep Vrouwengeschiedenis Groningen er bijna twee jaar. Het eerste succes, een doctoraalwerkkollege over vrouwenkiesrecht en –arbeid, was toen al binnen, een aantal leden werkte op dat moment zelfs aan een publikatie van de uitkomsten. Maar op die overwinning hebben we lang moeten teren.

De harde kern van de groep telde circa vijftien leden die regelmatig bij elkaar kwam, vooral om vakliteratuur te bespreken die in de studie niet aan bod kwam. We steunden elkaar in onze pogingen om op werkcolleges vrouwenonderwerpen aan te snijden en er doctoraalscripties over te schrijven. In onze vrije tijd deden we extra bronnenonderzoek, zoals dat naar de onderwijzeressenkweekschool, met als doel bij te dragen aan het zichtbaar maken van vrouwen in de geschiedenis en aan het veranderen van de geschiedwetenschap. We gingen naar de bijeenkomsten van het LOV, het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis waaruit de Vereniging voor Vereniging voor Vrouwen Geschiedenis is ontstaan, organiseerden een paar van zulke bijeenkomsten in Groningen en maakten dan ook de bijbehorende vrouwengeschiedeniskrant – de voorlopers van zowel het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* als *Historica*. Gaandeweg ontstonden er ook vriendschapsbanden, waarvan sommige tegen de tijd bestand zouden blijken.

Het ging de meesten van ons, in het verlengde van de opkomst van de sociale geschiedenis in deze periode, toch vooral om het zichtbaar maken van 'gewone' vrouwen en van hun

Petronella M. Heringa, directrice van de Kweekschool voor Onderwijzeressen te Groningen van 1876 tot 1905.

Bron: Kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen 1876-1936. Gedenkboek IV (Groningen 1958).

emancipatie. Het onderzoek naar de Groningse onderwijzeressenkweekschool vormde daarvoor een ideaal project. Het betrof een van de vroegste beroepsopleidingen voor meisjes uit de middengroepen, ontstaan ten tijde van de eerste feministische golf. Het was interessant om na te gaan uit welke sociale milieus deze meisjes afkomstig waren en in hoeverre de opleiding bijdroeg aan hun zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Zo is het bronnenmateriaal destijds ook vooral gelezen en verwerkt. Het artikel dat Ine Megens en Pieterneel Rol uit het onderzoek destilleerden, kenmerkt zich vooral door dit perspectief. Dat van mij, een kwart eeuw later, zag er anders uit. Mijn boek moest gaan over beide seksen en dus naar voren laten komen waarin een sekse-specifieke en niet-levensbeschouwelijke onderwijzeressenkweekschool verschilde dan wel overeenkwam met andere typen opleidingen: normaalscholen, co-educatieve opleidingen of kweekscholen voor jongens, protestantse of katholieke scholen. Bood het archief van de Groningse school hiervoor wel genoeg mogelijkheden?

Onderwijzeressen-opleidingen

Voor 1850 bestonden er vrijwel uitsluitend opleidingsmogelijkheden voor aanstaande onderwijzers. Naast een paar dagopleidingen op zogenaamde kweekscholen werden er parttime cursussen in het leven geroepen, die met een verzamelsnaam normaallessen of –scholen gingen heten. Aanstaande onderwijzeressen konden hieraan niet meedoen. Voor het groot-

Kweekschool voor Onderwijzeressen te Groningen. Aquarel van A. Robbe, 1933. Bron: Kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen 1876-1936. Gedenkboek IV (Groningen 1958).

Groningse meisjeskweekelingen, jaargang 1878. Bron: Kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen 1876-1936. Gedenkboek IV (Groningen 1958).

ste deel kwam dat omdat er toen geen vrouwen lesgeven op doorsnee lagere scholen, waar jongens en meisjes samen in de klas zaten – de gemengde of co-educatieve scholen. Ze werkten uitsluitend in het voornamelijk private domein van de meisjes- en kleine kinder- of bewaarscholen. Er bestond dus geen dwingende reden om voor aanstaande onderwijzeressen opleidingsfaciliteiten in het leven te roepen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw ging die situatie gaandeweg veranderen. Eerst was de inzet van vrouwen in het gewone volksonderwijs incidenteel van aard, maar in de loop van de jaren zestig zette een stroomversnelling in. Vooral de onderwijswet van 1878 heeft in dit opzicht veel betekend. Deze wet maakte een einde aan het eeuwenoude gebruik om onderwijzers die nog in opleiding waren – met een verzamelwoord kweekelingen genaamd – overdag zelfstandig aan een jaargroep te laten lesgeven. Zij mochten voortaan alleen nog onder toezicht werken. Deze maatregel zou, zo was iedereen wel duidelijk, binnen afzienbare tijd tot extra vacatures leiden. Een effectief middel om mogelijke tekorten te bestrijden zag de liberale minister J. Kappeyne van de Copello in het opnemen in de wet (artikel 25) van een voorkeur voor onderwijzeressen in de laagste klassen. In één moeite door rekende hij zo ook af met het nog steeds bestaande verzet tegen de aanwezigheid van vrouwen in de gewone lagere school. Vrouwen hadden evenveel recht “om van eigen arbeid te leven” als mannen, schreef Kappeyne van de Copello, duidelijk aangeraakt door het gedachtengoed van de vrouwenemancipatiebeweging. Artikel 25 had succes: tussen 1860 en 1890 steeg het aandeel vrouwen in het lager onderwijs van enkele procenten tot 26.

Parallel aan deze ontwikkeling verruimden in de tweede helft van de negentiende eeuw de opleidingsfaciliteiten voor aanstaande onderwijzeressen. Er ontstonden zowel normalessen voor vrouwelijke kweekelingen als enkele particuliere dagopleidingen: een katholieke kweekschool in Tilburg (1852), een protestants-christelijke dagnormaalschool in Zetten (1864), en drie levensbeschouwelijk neutrale kweekscholen die gesticht werden door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, in ach-

tereenvolgens Arnhem (1860), Haarlem (1870) en Groningen (1876). Vanaf het midden van de jaren zeventig kwamen er ook gemengde opleidingen tot stand, te beginnen met de gemeentelijke kweekschool van Amsterdam. Met ingang van 1881 waren bovendien alle rijksnormalessen gemengd. De enige Rijkskweekschool voor onderwijzeressen, gevestigd te Apeldoorn, ontstond in 1896. Daarna zouden er alleen nog afzonderlijke onderwijzeressenopleidingen tot stand komen in katholieke kring, waar co-educatie voor adolescenten nu eenmaal ondenkbaar was. In 1920 ging daarom nog maar zo'n vijf procent van alle niet-katholieke meisjeskweekelingen naar een afzonderlijke onderwijzeressenopleiding.

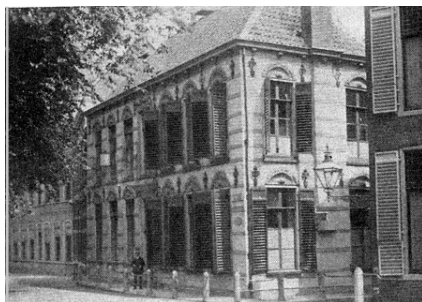
Van alle genoemde varianten voor aanstaande onderwijzeressen bleek de Groningse kweekschool het minst spectaculair. Katholieke opleidingen deden verbazen door hun strenge, op het kloosterstelsel gebaseerde leefregels. De scholen met internaat in Zetten, Arnhem en Haarlem hanteerden een iets soepeler regiem maar waren bijzonder doordat ze met hun sterke nadruk op talenstudie leken op de latere tweede- en derdegraads lerarenopleidingen. Voor aanstaande onderwijzers bestond een dergelijke variant destijds niet. De Apeldoornse school vormde samen met de rijkskweekscholen voor onderwijzers de elite-opleidingen van Nederland. De Groningse school was hiermee vergeleken heel gewoontjes. Hij leidde uitsluitend op voor de hulponderwijzeressenakte, het internaat was er in particuliere handen en niet verplicht, zodat de meeste meisjes thuis woonden of ergens in de kost waren. Bijzonder was de opleiding alleen vanwege het vrouwelijk, eenhoofdig directoraat, in de persoon van Petronella M. Heringa (1847-1905). In Tilburg, Zetten, Arnhem en Haarlem werd de verantwoordelijkheid voor het onderwijs, direct bij de oprichting of na een aantal jaren, aan een man toevertrouwd. Ik liet het verhaal voor mijn boek daarom scharmieren rond het schoolleiderschap van Heringa. Haar kracht, zo schreef ik op grond van al die systeemkaartjes, lag in het volgen van een vaste koers: zelfstandig denkende, degelijk opgeleide, stevig optredende en zelfverzekerde onderwijzeressen afleveren. Weinig tijdgenoten zullen

daarom in hun professionele doen en laten zo veel hebben bijgedragen aan de vrouwenemancipatie als ‘juffrouw Heringa,’ zoals zij altijd werd aangeduid – al klinkt dat strijdbaarder dan Heringa zelf zal hebben gewild. Haar beleid rustte op twee pijlers: strenge selectie, zowel aan de poort als bij het verlenen van toestemming om (staats)examen te gaan doen, en een ‘wetenschappelijk’ imago dat de vergelijking met de prestigieuze rijkskweekscholen voor onderwijzers kon doorstaan. In beide opzichten moest Heringa overigens regelmatig water bij de wijn doen, wat erop duidt dat zij visie paarde aan pragmatisme – een voor goed leiderschap eveneens onmisbare eigenschap. Waar ik voor mijn boek Heringa's missie illustreerde aan de hand van één jaargang meisjeskweekelingen, die uit 1883, gebruik ik in dit artikel de fiches van de Groningse Vrouwengeschiedenisgroep om Heringa's benoemingsbeleid te laten zien.

Emancipatorisch benoemingsbeleid

Heringa's uitgangspunt was en bleef het aanstellen van vrouwen. Daarin is ze goed geslaagd. In 1890 bijvoorbeeld telde de school naast haarzelf elf vol- en deeltijdse docenten, van wie slechts drie van het mannelijk geslacht. Bij sollicitatieprocedures lijkt ze tamelijk autonoom te hebben kunnen opereren. Zij las de brieven, voerde gesprekken, trok heel Nederland door om van in principe geschikt lijkende kandidaten lessen bij te wonen, won referenties in en deed tenslotte een voordracht van twee of drie aan de Commissie van Toezicht voor de kweekschool. In 1889 werden zo twee vrouwen benoemd, de docente Nederlands A.J. Klaassen en die voor “wiskunde, vrouwelijke handwerken en schoonschrijven” M.E. Jochim. Beide vrouwen bezaten meer akten dan vereist en waren dus ook voor andere vakken inzetbaar.

In de sollicitatieprocedures hadden respectievelijk elf en acht uitsluitend vrouwelijke kandidaten meegedaan. Klaassen lijkt op dat moment Heringa's ideale lerares te zijn geweest: “scherp verstand, echt wetenschappelijk ontwikkeld, levendig en duidelijk onderwijs, heeft ernstig en ferm karakter, beschaafd

Eerste schoolgebouw van de Kweekschool voor Onderwijzeressen te Groningen.
Bron: Kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen 1876-1936. Gedenkboek IV (Groningen 1958).

in haar optreden, goede gezondheid”, schreef zij in telegramstijl. Ook van Jochim werd “de echt wetenschappelijke ontwikkeling” geroemd: “ze heeft een echt studiehoofd.” Verder was haar onderwijs duidelijk en levendig, en kon ze stipt de orde handhaven. Als haar enige nadeel zag Heringa dat “haar houding wat krachtiger” kon zijn. Beide dames waren, als Heringa zelf en meer van haar docenten, opgeleid aan de Arnhemse onderwijzeressenkweekschool.

Onder de afgewezen kandidaten zaten sollicitanten zonder voldoende theoretische bevoegdheid en met gebrek aan ervaring. Ook een te bedeesd optreden tijdens door Heringa bijgewoonde lessen leidde tot afwijzing. Zij vreesde dan dat de sollicitanten geen orde konden houden. Bij de selectie voor de wiskunde annex handwerklerares vielen twee kandidaten af omdat ze niet doordrongen waren “van de waarheid dat het onderwijs eerst waarlijk ontwikkelend werkt, als men de leerlingen zooveel mogelijk zelf eene waarheid laat vinden.” Daarmee bedoelde ze dat deze kandidaten in de lessen te veel zelf aan het woord waren geweest, terwijl Heringa vond dat de kwekelingen juist zelf op ontdekkingstocht moesten gaan – het ‘nieuwe leren’ *avant la lettre*. Ook de referenties telden mee in de beoordeling. Heringa vroeg de referenten: “Weet xxx flink op te treden tegen over leerlingen van 14-18 jaar? Geeft zij levendig en duidelijk onderwijs zodat zij de leerlingen wet te boeien? Weet zij de genegenheid der meisjes te verwerven? Is zij nauwgezet in de vervulling harer plichten? Geniet zij een goede gezondheid?”

Verloofde sollicitanten zaten er in beide procedures niet tussen, maar die wees Heringa toch per definitie af, bleek uit andere sollicitatieprocedures. De meeste moeite had ze met het afwijzen van de enige getrouwde sollicitante, de naar schatting veertigjarige lerares Nederlands mevrouw A.E. Stolp-Hoekstra, alweer van de Arnhemse onderwijzeressenkweekschool. Zij had lesgegeven op de Middelbare Meisjesschool te Utrecht en op de Haarlemse onderwijzeressenkweekschool, waarmee ze qua ervaring boven alle andere sollicitanten uitsteeg. Bovendien was ze gedurende haar verblijf in Nederlands Indië hoofdonderwijzeres geweest van de meisjesschool van Passaroan. “[T]ijdens haar huwelijk, [wat] zeker sterk pleit voor haar liefde voor het onderwijs”, schreef Heringa in haar verslag van de procedure. Het probleem echter was de slechte gezondheidstoestand van haar man.

Hoewel de dokter beterschap verwachtte en Heringa meende “haar karakter voldoende te kennen om te verwachten dat zij bij de zorgen voor man en kind hare schoolplichten zoo getrouw mogelijk zou vervullen”, durfde zij het risico toch niet aan. Mocht de dokter zich vergissen, dan zou “de school stellig lijden onder de huiselijke zorgen”. Als Heringa kiezen moest tussen kwaliteit en continuïteit, koos ze toch voor het laatste. Wel blijkt uit deze gang van zaken duidelijk dat Heringa noch de uit mannen bestaande Commissie van Toezicht op zichzelf een probleem had met het aanstellen van een gehuwde vrouw. Dat zou later in de tijd wel anders worden.

Beide benoemde docenten hielden Groningen een paar jaar later al weer voor gezien. Hun snelle vertrek is exemplarisch voor het grote verloop binnen het docentencorps van de school. Deels werd dit veroorzaakt doordat de salariering achterbleef bij die binnen het middelbaar onderwijs, reden waarom docenten regelmatig van de kweekschool naar een Middelbare Meisjesschool vertrokken. Maar ook de leerlingenpopulatie gaf regelmatig reden tot zorg, vooral door de concurrentiepositie met de plaatselijke parttime normaalschool die minder hoge eisen stelde. Toch weigerde Heringa concessies te doen aan haar ambitie: “eene degelijke opleiding voor de taak der onderwijzeres in de school.”

Plaatsen van herinnering

Met de fiches van 25 jaar geleden viel dus ook vanuit mijn perspectief nog een mooie casus te destilleren, deze keer als illustratie van de ambitie om ook meisjesskewelingen een beroepsopleiding van niveau te bieden. Kloppen deden de kaartjes ook, zo bleek toen ik het werk van de geschiedenisstudentes van een kwart eeuw terug steekproefsgewijs ging controleren. Niets was slordig of onvolledig geannoteerd. Hoewel beginnende onderzoekers, toonden ze voorbeeldig vakvrouwenschap – en dat allemaal in hun vrije tijd. Alleen materiële sporen van dit bijzondere stukje vrouwen-

verleden vond ik in hun aantekeningen niet terug, voor *lieux de mémoires* was toen nog weinig aandacht. Ik ging daarom alsnog op zoek naar plaatsen van herinnering.

Het eerste schoolgebouw, op de hoek van de St Jansstraat en het Martinikerkhof, bleek al lang te zijn afgebroken. Op die plaats is na 1915 het voormalige provinciehuis verzezen. Ook het tweede schoolgebouw, gelegen aan de Turfsingel en dus opnieuw aan de voet van de Martinatoren, is verdwenen. Van de aquarel die A. Robbe in 1933 maakte, staat alleen het huis ter rechterzijde nog overeind. Niets in Groningen herinnert dus aan die “nogal deftige” onderwijzeressenkweekschool. Behalve dan, zo vond ik uit, het graf van juffrouw Heringa – op de oude Noorderbegrafplaats. Op een zonnige herfstmiddag van 2005 zocht ik het na een fietstocht op. Ze lag daar toen precies een eeuw, liet een nog steeds goed leesbaar opschrift weten – mijn stad is zuinig op zijn coryfeeën. Zo nu en dan ga ik er sindsdien even langs.

Graf van Petronella M. Heringa op de Noorderbegrafplaats te Groningen. Foto: Mineke van Essen, 2006.

Mineke van Essen (1942) is onderwijshistorica en hoogleraar genderstudies aan de Rijksuniversiteit Groningen. Het artikel houdt verband met haar meest recente publikatie: *Kwekeling tussen akte en ideaal. De opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800*.

Literatuur en bronnen

- Mineke van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal. De opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800*. Amsterdam, 2006.
- *Geschiedenis der Kweekschool voor Onderwijzeressen te Groningen, meegedeeld door de directrice, Mejuffrouw P.M. Heringa op de Reünie van oudleerlingen bij gelegenheid van het zilveren feest der school, den 7den September 1901*. Groningen, [1901].
- *Kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen 1876-1936. Gedenkboek IV*. Groningen, 1958.
- Ine Megens en Pieter Rol, ‘Rijkeldochters en arbeiderszonen. Sociale afkomst, opleiding en organisatie van onderwijzers en onderwijzeressen rond 1900’, in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het socialisme en de arbeidersbeweging 1979*. Nijmegen, 1979, pp. 88-118.
- RHC Groninger Archieven: (Gemeente)Kweekschool voor onderwijzeressen 1876-1937 (1179), Departement Groningen van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, Kweekschool voor onderwijzeressen (108-118).
- Klaas Toomstra, *Van onderwijzer tot burgemeester. ’n Halve eeuw strijdbaar in het socialisme*. Apeldoorn, 1972.
- *Vrouwengeschiedenis* 2 (1979) nr. 3.
- Werkgroep Vrouwengeschiedenis Groningen, *Vrouwen, kierecht en arbeid in Nederland 1889-1919*. Groningen: Stichting ter bevordering van de Studie in de Geschiedenis in Nederland (SSGN), 1977.

Het persoonlijke is commercieel

De autobiografieën van Betsy Perk en Mina Kruseman

Eén blik op de inventarisatie van Nederlandse egodocumenten maakt duidelijk dat het aantal gepubliceerde autobiografieën in de negentiende eeuw sterk toeneemt. Slechts een klein deel daarvan is geschreven door vrouwen. De autobiografieën van Betsy Perk (1874) en Mina Kruseman (1877) springen daarom des te meer in het oog. Wat bewoog deze feministes met een levensgeschiedenis naar buiten te treden toen andere vrouwen dat nog niet deden? Marijke Huisman betoogt dat Perk en Kruseman zich realiseerden dat de human-interestbelangstelling van een nieuwe groep lezers hen de kans bood, geld te verdienen met hun status als publieke persoonlijkheden.

Betsy Perk (1833-1906). Bron: www.tesselschade-arbeidadelt.nl

'Bij een bewust leven hóórt een slot dat past. Zoo goed als aan een boek'. In 1929 noteerde de journaliste W.A. Itallie-van den Embden deze woorden uit de mond van de feministische historica Johanna Naber. Wellicht was een autobiografisch boek een passend slot van Nabers leven geweest, maar ze publiceerde er geen. In 1937 was Naber ook niet van plan mee te werken aan een IAV-vragenlijst naar autobiografische bijzonderheden van 'veteranen' uit de vrouwenbeweging. Volgens Naber zouden slechts 'leeg- en warhoofden' met een 'overdreven idee van zichzelf' de lijst invullen en terugsturen. Ze stelde dan ook grote vraagtekens bij de betrouwbaarheid van de antwoorden. Zelfs de autobiografische informatie van de 'nobelste' mensen kon volgens de historica niet altijd de toets der historische kritiek doorstaan.

Een andere veteraan van de vrouwenbeweging had kennelijk minder problemen met het autobiografische genre. In 1924 publiceerde Aletta Jacobs haar Herinneringen.

Daarmee plaatste Jacobs zich volgens haar biografe Mineke Bosch in een traditie van Amerikaanse en Engelse feministen als Elizabeth Cady Stanton en Emmeline Pankhurst, die respectievelijk in 1898 en 1914 hun autobiografie publiceerden. Tegelijkertijd stelt Bosch dat de publicatie van een autobiografie voor vrouwen nog geen gebruikelijke praktijk was. Wie de inventarisatie van negentiende-eeuwse egodocumenten op de website van het Instituut Nederlandse Geschiedenis (www.inghist.nl) bekijkt, ziet dat het aantal autobiografieën door vrouwen inderdaad gering is. Het is daarom des te opmerkelijker dat twee vooraanstaande feministes al in de jaren 1870 hun autobiografieën publiceerden:

Betsy Perk en Mina Kruseman. Wat bewoog deze vrouwen?

Publieke opinie

Betsy Perk (1833-1906) en Mina Kruseman (1839-1922) staan bekend als vooruitstrevende vrouwen die het begin van de Nederlandse vrouwenbeweging markeren. In 1870 richtte de schrijfster Perk het eerste feministische tijdschrift van Nederland op. Direct nadat het eerste nummer van *Ons streven* was verschenen, kreeg ze echter ruzie met de uitgever. Ze begon het concurrerende tijdschrift *Onze roeping* en nam alle abonnees mee. Een jaar later werd onder leiding van Perk de vrouwenorganisatie Arbeid Adelt opgericht. Deze vereniging bemiddelde in de verkoop van 'fraaie handwerken', zodat verarmde dames op beschaafde wijze geld konden verdienen. Ook hier ontstonden conflicten waarna de organisatie scheurde, Betsy Perk als 'ere-presidente' naar de zijlijn van Arbeid Adelt werd gerangeerd en ze haar tijdschrift in 1873 moest opheffen wegens een gebrek aan abonnees. Dat jaar had Mina Kruseman bekendheid verworven als schrijfster van de feministische roman *Een huwelijk in Indië*.

Beide feministen sloegen de handen ineen en samen toerden ze tussen maart en mei 1873 door Nederland met een serie voorlezingen. Daarin eisten ze onder andere opleidingsmogelijkheden voor meisjes en bepleitten ze het recht van ongetrouwde vrouwen om te werken en zelf geld te verdienen. De optredens van Perk en Kruseman werden druk besproken, maar de reacties in de pers waren overwegend negatief. Desondanks bereikten de vrouwen in korte tijd de status van publieke persoonlijkheden. Daardoor kon Kruseman in de volgende

jaren naam maken als actrice, maar ook toen kreeg ze negatieve kritieken. Eind 1876 besloot ze om die reden naar Nederlands-Indië te vertrekken, terwijl Perk al direct na de tournee met gezondheidsklachten uit de spotlights was verdwenen. Ze trok zich terug in Valkenburg en verhuisde later naar België. Voordat Perk en Kruseman definitief uit de Nederlandse openbaarheid verdwenen, publiceerden ze echter nog hun autobiografieën. In 1874 verscheen *Mijn ezeltje en ik. Een boek voor vriend en vijand* door Betsy Perk. Drie jaar later volgde Mina Kruseman met *Mijn leven*, een autobiografie in brieven.

Een van de interessante aspecten aan deze boeken, is dat beide dames expliciet refereren aan hun status als bekende Nederlanders. Zo schrijft Betsy Perk in de inleiding dat ze zichzelf niet zal introduceren, want haar naam is bij vriend en vijand genoegzaam bekend. Dat is juist haar probleem. Het vervelende van alle commotie rondom Perk was namelijk dat de ruzies met de uitgever van *Ons streven* en haar tegenstanders binnen Arbeid Adelt deels in het openbaar, via brochures en krantenartikelen, waren uitgevochten. Perk meende dat haar naam synoniem was geworden voor leugens en bedrog, en dat ze daardoor geen steun kon krijgen voor nieuwe feministische initiatieven. Door middel van een autobiografie wilde ze haar naam zuiveren. Ze vertelt hoe de scheuring van Arbeid Adelt volgens haar kon gebeuren, en in het laatste hoofdstuk volgt een soort requisitoir waarin ze zes bestuursters van Arbeid Adelt voor de 'regtbank der publieke opinie' daagt.

Ook Mina Kruseman beriep zich in haar autobiografie op de publieke opinie. Zij droeg haar zelfverdediging op aan haar 'trouwen vriend

Nog enkele exemplaren zijn te bekomen
van :

DE MODERNE JUDITH.

ALLERHANDE-BUNDELTJE

DOOR

MINA KRUSEMAN
(Stella Oristorio di Framo),
Cantatrice.

Deze op nette wijze uitgeverde bundel bevat 336 bladzijden vol humor en satire, benevens eene vermakelijke houtgravure, waarop 't welgelijkend beeld der Schrijfs'er.

De prijs is f 2.75. Uitgave van **J. P. BEVERS**,
te Dordrecht.

STELLA ORISTORIO DI FRAMA,

als eene nieuwe Judith, met haar vreeselijk zwaard heel het mannendom bedreigende.

Spotprent uit het satirische tijdschrift *Uilenspiegel*, 29 maart 1873. Bron: Margot de Waal, Mina Kruseman, portret van een militante feministe en pacifiste (Amsterdam 1978).

Publiek, omdat hij alleen mij steeds gesteund heeft tegen mijn vijanden'. Die vijanden waren in de eerste plaats de critici die in kranten en tijdschriften negatief hadden geoordeeld over Krusemans kwaliteiten als schrijfster en actrice. Multatuli was eveneens een vijand. In 1876 had hij gezorgd dat Mina's hoofdrol in zijn toneelstuk *Vorstenschool* na de première aan een andere actrice werd toebedeeld. Kruseman was zeer verbolgen omdat zij voor elkaar had gekregen dat het stuk überhaupt kon worden opgevoerd. Om dit te bewijzen, publiceerde Kruseman uitgebreide fragmenten uit de briefwisseling tussen haar en Multatuli. Daaruit kon

de lezer tevens opmaken dat de schrijver aanvankelijk wel onder de indruk van haar was geweest, en misschien zelfs amoureuze gevoelens had gehad, terwijl Mina niet meer wilde bieden dan 'vriendschap'.

In de jaren 1870 werd het publiceren van brieven hoogst ongepast gevonden – zeker als het ging om brieven van nog levende personen. Tegelijkertijd signaleerde een criticus onder het leespubliek een 'aan onbescheidenheid grenzende weetgierigheid' naar egodocumenten van 'belangwekkende personen'. Deze human-interestbelangstelling wordt wel in verband gebracht met de expansie van de boeken-

markt. Dankzij de stoompers en andere technische vindingen kon drukwerk steeds goedkoper geproduceerd worden, terwijl in de negentiende eeuw ook meer mensen leerden lezen. De nieuwe lezers met een smalle beurs waren vooral geïnteresseerd in goedkoper drukwerk, zoals kranten en tijdschriften. Daardoor raakte een groter deel van de bevolking op de hoogte van het actuele nieuws. Dat gaf niet alleen een enorme impuls aan de publieke opinie, maar genereerde volgens uitgevers ook een belangstelling voor biografische achtergronden van publieke personen. Zij presenteerden daarom een uitgebreid aanbod van biografieën, autobiografieën, bundels brieven van beroemdheden en compilaties uit nagelaten papieren van schrijvers en andere bekendheden, eventueel aangevuld met fragmenten uit dagboeken.

Het persoonlijke is politiek

In het algemeen werden egodocumenten (ruim) na de dood van een persoon gepubliceerd. In een wereld waarin de publieke opinie aan invloed won en roddels zich via de gedrukte media snel konden verspreiden, zagen publieke personen echter steeds vaker de noodzaak om enige controle over hun imago te houden. Vooral mensen met een geschonden reputatie voelden die noodzaak, zoals Perk en Kruseman. Zij maakten het persoonlijke politiek door aan te haken bij de nieuwe markt voor human-interestverhalen en al tijdens hun leven een autobiografie te publiceren. Op die manier hoopten zij de publieke opinie te bewerken en hun reputatie te herstellen.

Met hun beroep op de publieke opinie lijkt de werkwijze van Perk en Kruseman op die van Jean Jacques Rousseau (1712-1778). Toen zijn boeken in de ban waren gedaan, hij Frankrijk had moeten ontvluchten en zijn eer werd ondermijnd door een pamflet waarin was te lezen dat de grote opvoedingsfilosoof zijn eigen kinderen te vondeling had gelegd, schreef Rousseau een autobiografische zelfverdediging: *Les Confessions*. Het boek verscheen pas na zijn dood in druk en heeft zijn reputatie voor tijdgenoten dus niet kunnen herstellen. Met dit werk vestigde Rousseau echter wel zijn reputatie als aartsvader van de moderne autobiografie. In elk overzicht is Rousseau te vinden als de grondlegger van de autobiografie, die meestal wordt omschreven als de ontwikkelingsgeschiedenis van een individuele persoonlijkheid. Na de verschijning van *Les Confessions* in de jaren 1780 zou het autobiografische genre zich volgens literatuurwetenschappers in de geest van Rousseau hebben ontwikkeld.

Als je de vele negentiende-eeuwse autobiografieën leest, is echter geen spoor van Rousseau te vinden. Bovendien waren critici in de negentiende eeuw niet te spreken over zijn autobiografie. Tot het einde van de eeuw hekelden ze Rousseau's ijdelheid en betwijfelden ze de oprechtheid van zijn bekentenissen. Veel Nederlandse autobiografen haastten zich dan ook te melden dat ze niet onbescheiden wilden overkomen. Om de schijn van ijdelheid te voorkomen, bepaalden sommigen dat hun manuscript pas na hun overlijden mocht worden gepubliceerd. Andere autobiografen benadrukten dat de publicatie het gevolg was van aandringen door vrienden en familieleden. Die zouden vinden dat de autobiograaf allerlei belangwekkends of leerzaams had te melden, bijvoorbeeld over godsdienstige en kerkelijke

Mina Kruseman als koningin Louise
in het toneelstuk *Vorstenschool*.

Foto: Albert Greiner. Bron: Theater Instituut
Nederland, www.tin.nl.

ontwikkelingen in de voorgaande decennia, de geschiedenis van handel en nijverheid, politieke of militaire onderwerpen of de situatie in de koloniën.

De meeste autobiografen concentreerden zich op algemene, historische herinneringen. In hun boeken krijgt het huiselijke of persoonlijke leven zelden aandacht: echtgenotes en kinderen worden vrijwel nooit genoemd, de eigen jeugdjaren worden meestal overgeslagen en namen van vrienden of bekenden worden weggelaten of onherkenbaar gemaakt. Je kunt zeggen dat zulke boeken helemaal geen autobiografieën zijn, maar in hun eigen tijd werden ze wel zo gezien. Tot circa 1890 hadden tijdgenoten alleen een andere opvatting van het genre. Ze zagen de autobiografie niet als de ontwikkelingsgeschiedenis van een persoon, maar als een bron voor geschiedschrijving. Dat vereiste dat autobiografen zo weinig mogelijk over zichzelf schreven en zoveel mogelijk over zaken die van 'historisch belang' waren. Zo bezien hadden vrouwen weinig te zoeken in het genre. Omdat zij volgens de heersende normen geen rol in de publieke sfeer mochten spelen, stonden zij immers buiten de geschiedenis. Het merendeel van de autobiografieën door vrouwen behoort daarom tot het genre van de bekeringsgeschiedenis. Op het gebied van religie konden protestantse vrouwen namelijk wel hun stem laten horen.

Betsy Perk en Mina Kruseman publiceerden bepaald geen bekeringsgeschiedenissen. In hun autobiografieën profileren zij zich als zelfbewuste vrouwen die zich verzetten tegen de conventies van het vrouwenleven. In het Nederland van de jaren 1870 waren Perk en Kruseman als zodanig tamelijk uniek, maar in andere landen waren al eerder zulke vrouwen te vinden – bijvoorbeeld George Sand. Ook zij publiceerde nog tijdens haar leven een autobiografie. Meer in het algemeen is het opvallend dat negentiende-eeuwse autobiografieën van vrouwen vooral zijn geschreven door vrouwen die voorzagen in hun eigen onderhoud, bijvoorbeeld als schrijfster, actrice of zangeres. Dat juist deze vrouwen nog tijdens hun leven de weg naar de autobiografie vonden, is wellicht te verklaren doordat zij, als vrouwen die

met hun activiteiten in de openbaarheid traden, bijna per definitie problemen met hun reputatie hadden. Zij hadden er dus belang bij het persoonlijke politiek te maken. Daarbij lijken vrouwen opvallend vaak het spoor van Rousseau te hebben gevolgd. Dat is ook het geval bij Perk en Kruseman. Zij plaatsten de eigen persoon onbekommerd op de voorgrond en schroomden niet om namen te noemen. Zo vermeldde Perk de initialen van haar tegenstanders binnen Arbeid Adelt dusdanig uitgebreid dat vrijwel iedereen wist om welke dames het ging. Kruseman nam helemaal geen blad meer voor de mond: zij citeerde uitgebreid uit persoonlijke, aan haar gerichte, brieven van Multatuli en andere beroemde mannen.

Geld

Het is de vraag of de strategie van vrouwen als Perk en Kruseman werkte. Ze overschreden immers niet alleen de grenzen van hun sekse, maar ook nog die van het autobiografische genre. In het algemeen reageerden critici negatief op autobiografen à la Rousseau, en de reacties op de autobiografieën van Perk en Kruseman waren eveneens afwijzend. Volgens critici gaf het geen pas zich in het openbaar te verweren tegen laster. Juist daardoor bekende men feitelijk schuld, zo vond Conrad Busken Huet. Hij schreef in 1874 over de autobiografie van Betsy Perk: "Eene vrouw die zich werkelijk niets te verwijten had, zou haar leed voor zich gehouden, het alleen aan boezemvrienden of aan de eenzaamheid geklaagd, het desnoods met zich in het graf genomen hebben. Door hare grieven te laten drukken heeft jufvrouw Perk getoond, noch een man, noch eene superieure vrouw te zijn, en zelve zich den goeden weg afgesneden."

De kans op eerherstel leek dus gering, maar wat was dan wel het doel van deze openbare zelfverdedigingen? Het antwoord lijkt mij te vinden in het boek van Mina Kruseman. Dit eindigt met een verhandeling over het kopijrecht, waarin Mina zich presenteert als een vrouw die weet wat ze waard is en een goede betaling eist voor haar autobiografie. Ze hekelt het onbetaald nadrukken en besluit met een

fragment uit de kopijwet van 1817. Daarin was voor het eerst bepaald dat de 'auteur' de eigenaar van een werk was, en dus niet de uitgever. Met een beroep op deze wet presenteert Mina zich vervolgens als degene die te allen tijde betaald moet worden voor haar werk: "En nu ... verklaar ik aan alle uitgevers ... dat al wat ik tot dus verre geschreven heb, *uitsluitend mijn eigendom is en blijft* en even als een huis, een ezel, een ruitje of een boek te koop of te huur wordt aangeboden (tegen *overeen te komen betaling*) door de eenige eigenares MINA KRUSEMAN."

In laatste instantie ging het Mina dus niet om de eer, maar om het geld. Dat gold wellicht ook voor Betsy Perk. Na het débacle met haar tijdschriften, de organisatie Arbeid Adelt en de lezingentournee zat ze zonder werk – en dus zonder inkomen. Bovendien waren de toch al beperkte arbeidsmogelijkheden van beide dames behoorlijk ingekrompen door de schandalen en discussies rondom hun persoon. Perk klaagt bijvoorbeeld dat de smet op haar naam het onmogelijk maakte steun te vinden voor een woon- annex opleidingshuis voor intellectuele vrouwen. Tegelijkertijd schrijft ze herhaaldelijk niet anoniem te willen publiceren, hoewel de uitgever en kennissen haar dat zouden hebben aangeraden. Ook Mina Kruseman peinsde er niet over zich te verschuilen of stil te houden. In de tirade tegen het nadrukken van haar werk strijdt ze juist voor het recht op betaling bij gebruik van werk dat háár naam droeg.

Die nadruk op namen lijkt begrijpelijk, want het enige wat Perk en Kruseman nog hadden, was hun naam. Die was besmet, maar hij was wel bekend bij vele tijdgenoten die de kranten en tijdschriften bijhielden. Met een dergelijke naam was geld te verdienen op de nieuwe markt voor egodocumenten van bekende personen. Als vrouwen die steeds zochten naar middelen van bestaan, realiseerden Perk en Kruseman zich waarschijnlijk als geen ander de nieuwe mogelijkheden van de boekenmarkt. En als zij daarvoor nog eens de conventies aan hun laars moesten lappen, dan deden ze dat. In laatste instantie was het persoonlijke dus niet politiek, maar commercieel.

Marijke Huisman (1972) is als aio verbonden aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Ze doet onderzoek naar de commercialisering van autobiografisch schrijven in Nederland tussen 1850 en 1918.

Literatuur

- . Arianne Baggerman, 'Het einde van de autobiografie', in: Hans Renders red., *Het leven van een doodsbericht. Necrologie & biografie*. Amsterdam, 2005, pp. 89-102
- . Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*. Amsterdam, 2005
- . Maria Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis*. Hilversum, 1994
- . Marijke Huisman, 'Beter dan Thucydides en Wagenaar... Autobiografieën en de geschiedenis van de eigen tijd, 1850-1918', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118, 4, 2005, pp. 513-532
- . Lotte Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalisten in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*. Hilversum, 2001
- . Mina Kruseman, *Mijn Leven*. Dordrecht, 1877
- . Vilan van de Loo, *Toekomst door traditie. 125 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt*. Zutphen, 1996
- . Betsy Perk, *Mijn ezeltje en ik. Een boek voor vriend en vijand*. Dordrecht, 1874
- . Charles L. Ponce de Leon, *Self-exposure. Human-interest journalism and the emergence of celebrity in America, 1890-1940*. Chapel Hill/Londen, 2002
- . Margot de Waal, *Mina Kruseman. Alles bevalt mij behalve rust*. Amsterdam 1986

Pionier van de sociale woningbouw

De sociaal en politiek geëngageerde architectuur van de Oostenrijkse Margarete Schütte-Lihotzky (1897-2000)

In Wenen dragen een woon- en plantsoencomplex en een auditorium van de Technische Universiteit haar naam. Haar Frankfurter Küche stond in 1999 op de tweede plaats in de lijst van een Oostenrijks tijdschrift met de tien beste ontwerpen van de 20ste eeuw. Toch was Margarete Schütte-Lihotzky in eigen land lange tijd alleen bij specialisten bekend. Waardering en beroemdheid vielen haar pas op hoge leeftijd en postuum ten deel. Die pijnlijke vertraging is vooral het gevolg van de afstraffing van haar politieke engagement: de communistische verzetsvrouw bleef ook na de Tweede Wereldoorlog lid van de communistische partij, wat met een Berufsverbot werd bestraft: van de overheid kreeg ze geen bouwopdrachten meer, een ramp voor een architect van sociale woningen.

Margarete Schütte-Lihotzky (ze gebruikte de dubbele familienaam sinds haar huwelijk met Wilhelm Schütte in 1927) heeft een omvangrijke verzameling plannen en geschriften nagelaten. Deze vormen de voornaamste basis van het onderzoek dat tot nog toe naar haar werk is gebeurd. Tot op hoge leeftijd gaf zij ook tal van lezingen en interviews. Vooral de eerste decennia van haar carrière zijn onderzocht en gedocumenteerd. In haar nalatenschap werden de afgewerkte memoires teruggevonden over haar werkzaamheden tot 1930, een manuscript dat in 2004 postuum is verschenen. In 1985 had ze al haar herinneringen aan de periode 1938-1945 gepubliceerd, jaren van verzet en nazi-gevangenschap. Over haar werk in de Sovjet-Unie (1930-1937) en de lange jaren na de Tweede Wereldoorlog bestaan alleen handgeschreven notities. Deze periode van haar leven is wetenschappelijk nog onontgonnen.

Schütte-Lihotzky's carrière was in 1920 begonnen met een architectuurwedstrijd voor een terrein met kleine woningen en volkstuin-tjes. Samen met de tuinarchitect Alois Berger had ze anoniem een ontwerp ingediend. Toen dat ontwerp werd bekroond en de namen bekend werden gemaakt, uitte de jury haar verbazing over de vrouwelijke winnaar, temeer omdat het geen romantisch-kitscherig ontwerp betrof: "Niemand van de jury had gedacht dat uitgerekend de rationeelste oplossing van een vrouw zou komen", aldus Schütte-Lihotzky in haar memoires. Werkelijk baanbrekend in haar ontwerp van de woningen en tuinhuizen was het consequente gebruik van zogenaamde

'genormeerde', dat wil zeggen aan vaste afmetingen beantwoordende bouwonderdelen, iets waar geen enkele mannelijke deelnemer aan had gedacht. "Bij hen zag elk tuinhuis er als een miniatuurvilla van rijke burgers uit", merkte Schütte-Lihotzky schamper op, terwijl zij streefde naar ontwerpen die geschikt waren voor een "goedkope, rationele, industriële massaproductie".

Architectuur als bewuste keuze

De keuze voor rationele ontwerpen met een sociaal geëngageerde functie had ze al tijdens haar opleiding gemaakt. Margarete Schütte-Lihotzky, geboren in een progressief burgerlijk milieu, studeerde aan een van de bekendste kunsthogescholen van Europa, de huidige *Universität für angewandte Kunst* in Wenen, waar momenteel onder andere de Brits-Irakese Zaha Hadid een professoraat bekleedt. Het toenmalige creatieve klimaat aan de hogeschool profiteerde nog volop van de nasleep van de *Wiener Secession*, de kunstenaarsvereniging die de Weense Jugendstil had gepromoot, en waarvan bekende vertegenwoordigers aan de hogeschool lesgaven. Voor Schütte-Lihotzky, die er in 1915 zonder noemenswaardige artistieke opleiding terechtkwam, was de school een openbaring. Vooral haar mentor Oskar Strnad – ze was overigens de enige vrouw in zijn architectuurklas – stimuleerde en steunde haar in haar wens om architect te worden, hoewel hij haar die keuze aanvankelijk uit het hoofd had proberen te praten. Niemand, zo

De Frankfurter Küche, gezien vanuit de deuropening naar de gang. Frankfurt am Main 1927. Foto: H. Collischonn, in: M. Schütte-Lihotzky, Warum ich Architektin wurde.

vreesde Strnad, en met hem Schütte-Lihotzky's ouders, zou ooit een vrouw een huis laten bouwen. Maar Schütte-Lihotzky volhardde en kreeg van Strnad tal van uitdagende opdrachten opgelegd, waaronder het ontwerp voor een omvangrijk cultuurcomplex met een museum, een bibliotheek en groenruimten. Ze tekende het geheel als een oase te midden van het hectische leven in de grote stad en verwees daarvoor naar bouwtradities uit de Oudheid en de Middeleeuwen, naar de overdekte wandel- en kloostergangen bijvoorbeeld, waar mensen ongestoord zouden kunnen mediteren of met elkaar babbelen. Ze won er op school meteen een prijs mee, een prijs die, zo vermeldt ze zelf, "toen voor het eerst aan een vrouw werd uitgereikt".

Dat Schütte-Lihotzky haar voornemen doorzette tegen de aanvankelijke bezwaren van haar omgeving in, toont aan dat zij zich niet aan banden liet leggen door blinde eerbied voor de grote mannen die ze op haar weg tegenkwam. Ook haar samenwerking met de architect Adolf Loos (1870-1933), een direct gevolg van de wedstrijd die ze in 1920 had gewonnen, getuigt daarvan. Loos, toen al een beroemd en berucht architect, geldt als een belangrijke vertegenwoordiger van de *Wiener Moderne*, een verzamelnaam voor de artistieke en intellectuele bewegingen die rond de eeuwwisseling in Wenen tot bloei kwamen (met o.a. Freuds psychoanalyse, Schönbergs twaalftoonmuziek en de taal- en wetenschapskritiek van

Wittgenstein). Vaak ging bij de representanten van deze bewegingen het progressieve artistieke en intellectuele experiment gepaard met een conservatief elitair zelfbewustzijn en een misogynie geniecultus. Ook Loos was een complexe figuur vol tegenstrijdigheden. Zo contrasteerde zijn sympathie voor toenmalige feministische verzuchtingen (recht op onderwijs en financiële onafhankelijkheid voor vrouwen bijvoorbeeld) scherp met zijn uitgesproken seksistische houding tegenover zijn eigen echtgenotes (Loos was drie keer getrouwd en had nog een vierde lange relatie). Ook professioneel was hij niet bijzonder rechtlijnig. Zijn vurig pleidooi voor eenvoudige ontwerpen zonder ornamenten staat haaks op de verwarde plattegrond en de verkrampte constructie van sommige van zijn bouwwerken. Voor Schütte-Lihotzky, die trouwens de enige vrouwelijke medewerker van Loos zou blijven, was hij in de eerste plaats een meer ervaren collega, en niet de eerbiedwaardige leermeester of de overdonderende beroemdheid. Was Schütte-Lihotzky de hogeschool binnengestapt zonder precies te weten welk beroep ze later wilde uitoefenen, het duurde niet lang vooraleer de studente, die merkte dat ze de plannen voor een “goed en elegant geconstrueerde dakstoel esthetisch mooier [vond] dan het mooiste schilderij”, voor de architectuur koos. Toen ze aan een wedstrijd voor arbeiderswoningen wou deelnemen, verplichtte Strnad haar om eerst een kijkje te gaan nemen in de bestaande huurkazernes. Na dat veldonderzoek stond haar besluit vast: “De oorzaken van de ellende kon ik toen nog niet volledig doorgronden, maar ik wou een beroep uitoefenen waarmee ik deze nood kon helpen lenigen”. Architectuur was voor Schütte-Lihotzky van alle kunsten diegene die de meest directe invloed op de mensen uitoefent. Het was bovendien een discipline die werkte met de verst gevorderde wetenschappelijke technieken. Dat samenspel van esthetiek en techniek kon voor haar maar één doel dienen: de verandering en verbetering van de levensomstandigheden van de mens.

Architectuur voor vrouwen

Consequent en moedig zou Schütte-Lihotzky haar hele leven lang trachten de architectuur met haar maatschappelijk engagement te verbinden. Rationeel, functioneel en geëngageerd zijn haar vroege ontwerpen voor de Weense *Siedlerbewegung*, een brede volksbeweging van zelforganisaties die op braakliggend ter-

rein huisjes bouwden en tuintjes aanlegden, om zo een oplossing te zoeken voor de nood aan woningen en voedsel na de Eerste Wereldoorlog. De beweging werd gesteund door de Stad Wenen, die onder andere architecten ter beschikking stelde. Naast het al vermelde pionierswerk met genormeerde bouwonderdelen, onderzocht Schütte-Lihotzky in de jaren twintig ook de mogelijkheden van binnenhuisinrichting met ingebouwde meubels. Intensief berekenen en plannen leidde tot de conclusie dat een inrichting met ingebouwde meubels tot 40% van het oppervlak van een ruimte kon uitsparen. Dat betekende, aldus de architecte, “dat we ofwel veel kleiner konden bouwen of daar waar al klein gebouwd was de ruimte tot 40% beter konden benutten.” Dat principe kon Schütte-Lihotzky uitwerken toen ze in 1925 ging werken bij Ernst May, voor wie ze een artikel had geschreven over arbeidsbesparing in het huishouden. May, de grondlegger van het functionalistische *Neues Bauen*, coördineerde in het architecturaal vooruitstrevende Frankfurt de sociale woningbouw. Als enige vrouw in zijn veertig man sterke team werd ze aangesteld in de afdeling keukenontwerpen – stereotiep misschien, maar gezien haar interesse voor de rationalisering van het huishouden niet onlogisch. Met haar ontwerp van de zogenaamde *Frankfurter Küche* werd ze op slag beroemd. Deze werkkeuken was ontworpen als een ruimte van 1,90 meter breed en 3,40 meter lang, met ingebouwde kasten, een deuropening naar de gang en naar de woonkamer en een venster van 1,40 meter. De ruimte was zo opgevat dat “de huisvrouw en moeder”, aldus Schütte-Lihotzky, vanuit de keuken haar kinderen in het oog kon houden en niet meer dan 3 meter moest afleggen van het aanrecht of fornuis naar de eettafel in de woonkamer. Schütte-Lihotzky's keuken werd in de daaropvolgende jaren in duizenden sociale woningen gerealiseerd en heeft ook na de Tweede Wereldoorlog nog de sociale woningbouw internationaal beïnvloed. Door May werd het ontwerp gepropageerd als het werk van een “ervaringsdeskundige”, als “een keuken van een vrouw voor vrouwen”. Dat paste, merkt Schütte-Lihotzky op, uitstekend in de toenmalige kleinburgerlijke ideologie die het huishouden als vrouwenwerk beschouwde. “Maar om eerlijk te zijn”, schrijft ze, “ik had toen ik de keuken ontwierp nog nooit een huishouden gehad en ik had ook geen enkele ervaring met koken”. In haar memoires gaat ze uitvoerig in op de toenmalige economische, hygiënische en in haar ogen ook feministische redenen achter het ontwerp – die laatste ziet ze vooral in het verminderen van de arbeidsdruk voor de steeds vaker buitenshuis werkende vrouw; vrouwen zijn volgens Schütte-Lihotzky overigens altijd de grootste slachtoffers van zogenaamde ‘bouwzonden’ geweest. Van haar interesse voor de woonomstandigheden van vrouwen getuigen ook haar ontwerpen uit 1928 voor woningen voor alleenstaande, werkende vrouwen. Veertig procent van de werkende vrouwen woonde toen niet in familieverband noch bij een partner, het gevolg van het hoge aantal mannen dat in de Eerste Wereldoorlog was omgekomen. Velen woonden in slechte en onveilige omstandigheden: door hun lage loon waren ze vaak op onderhuur aangewezen. Schütte-Lihotzky kreeg van de stad Frankfurt de opdracht een “home voor werkende vrouwen en meisjes te ontwerpen”,

maar verzette zich hevig tegen de idee van speciale homes voor vrouwen. In plaats daarvan tekende ze vier types woningen die in oppervlakte – en dus ook in huurprijs – varieerden naargelang het maandinkomen van de vrouw, die zo ontworpen waren dat de onderlinge hulp tussen de bewoonsters, bijvoorbeeld bij de was of de schoonmaak, werd vergemakkelijkt, en die bovendien perfect in ‘normale’ appartementsgebouwen geïntegreerd konden worden. Schütte-Lihotzky's ontwerp werd goedgekeurd, maar toen sloeg de economische crisis toe en werd het hele project afgeblazen.

Architectuur voor kinderen

Als gevolg van die crisis verloor Schütte-Lihotzky haar baan: een nieuwe besparingsmaatregel bepaalde dat bij tweeverdieners – Schütte-Lihotzky's man werkte ook voor Ernst May – de vrouw ontslagen moest worden. Maar ze bleef niet lang werkloos. May aanvaardde een aanbod uit de Sovjet-Unie om er gedurende vijf jaar nieuwe steden voor de arbeiders van de zware industrie te bouwen. May nam Schütte-Lihotzky mee om kleuterscholen te bouwen – ze had enthousiast toegezegd, op voorwaarde dat ze geen keukens meer moest bouwen, want “deze hingen me de keel uit” –, haar man kreeg de scholen onder zijn hoede. Architectuur voor kinderen was, afgezien van de kinderkamers in de rijke burgerhuizen, indertijd nagenoeg onbestaande. Het relatief nieuwe fenomeen van de kinderdagverblijven vertaalde zich in een “ongeïnspireerde rij kamers langs een lange gang”, aldus Schütte-Lihotzky. Al in Frankfurt had ze over kleuterscholen nagedacht; in de Sovjet-Unie kon ze zich op dat terrein volledig uitleven en ze verwierf er al gauw een reputatie mee die haar faam als keukenarchitect evenaarde. Het zou ook na de Tweede Wereldoorlog het terrein worden waarop ze professioneel actief kon blijven, met studieopdrachten in Bulgarije, Cuba en de DDR, en één gerealiseerd kinderdagverblijf in Wenen.

Schütte-Lihotzky ontwierp haar kinderarchitectuur als een overgangsgebied van de familiale omgeving waaruit het kind wordt weggehaald naar de nieuwe gemeenschap van leeftijdsgenootjes waarin de kleuter terecht komt. Ze koos daarbij voor een paviljoensysteem, dat volgens haar het best geschikt was om graduele overgangen te realiseren: tussen binnen en buiten, natuur en opvoeding, thuis en school, gemeenschapsgevoel en individualisering. Het paviljoensysteem was ook de beste oplossing voor medische problemen: bij besmettingsgevaar konden de verschillende klassen gemakkelijk van elkaar afgezonderd worden. Het ontwerp vermeerde de klassen en gangen van de traditionele schoolindeling. Centraal stond een “tuinhal”, die met grote ramen het contact met de natuur en de buitenwereld benadrukte. Rond deze centrale hal waren de klassenpaviljoens en de gemeenschappelijke ruimtes (turnzaal, eetruimte enz.) gegroepeerd. Elke klas had zo zijn eigen ruimte, maar bevond zich ook dicht bij de andere klassen en ruimtes, en bij de speelruimte buiten. Licht, lucht en kleur werden gegarandeerd door de oriëntatie naar de vier windstreken.

Het werk in de Sovjet-Unie bracht technisch heel wat uitdagingen met zich mee. De opdracht betrof woningen en voorzieningen voor honderdduizenden mensen, verspreid over het reusachtige Russische grondgebied

Ontwerp voor twee huizen voor gemiddelde verdieners, in opdracht van de Weense Werkbundsiedlung. Gerealiseerd in Wenen 1930-32. Foto: Martin Gerlach, in: M. Schütte-Lihotzky, *Warum ich Architektin wurde*.

(o.a. voor de nieuwe stad Magnitogorsk). Er moest tegen de tijd, in verschillende klimaat-zones en in barre omstandigheden worden gewerkt. Dat noopte de architecten van May tot bescheidenheid: de opzienbarende bouwwerken waarvoor het Russische constructivisme in Moskou zorgde, en die in het Westen door de linkse avant-garde werden toegejuicht, waren niet voor hen weggelegd. In plaats van gigantische complexen bouwden ze eenvoudige huizen, in plaats van staal en glas gebruikten ze hout en leem. Hun uiterlijk weinig spectaculaire efficiëntie werd door hun collega's in het Westen minachtend als contrarevolutionair afgedaan. Een groot deel van de oorspronkelijk 17 leden tellende ploeg keerde al na twee jaar naar Duitsland terug. Het echtpaar Schütte-Lihotzky bleef zo lang het kon; pas in 1937, toen de oorlogsdreiging voelbaar werd en ze uitgewezen dreigden te worden, verlieten ze het land. Maar door hun engagement voor het communistische Rusland konden en wilden ze

niet naar nazi-Duitsland terugkeren. Een ware odyssee volgde, die hen uiteindelijk in Istanbul deed belanden, waar ze allebei aan de Academie voor Schone Kunsten aan de slag konden.

Communistisch verzet

Partijloos maar met een grote belezenheid over de Russische revolutie was Schütte-Lihotzky in 1930 naar de Sovjet-Unie getrokken. De ervaring die ze er met de praktijk van het communisme opdeed, overtuigde haar zozeer dat ze in 1939, tijdens haar verblijf in Turkije, lid werd van de Oostenrijkse communistische partij. Het communisme verschaftte Schütte-Lihotzky het theoretische en politieke kader waar haar architecturale interesses naadloos bij aansloten. Haar kritiek op het stalinisme en de opgelegde economische groei in de Sovjet-Unie bleef steeds heel zacht. Voor Schütte-Lihotzky was het ondenkbaar het communisme samen met het stalinisme weg te gooien; het communisme was voor haar immers de enige politieke utopie die het nastreven waard was. In dat verband vertonen Schütte-Lihotzky's opvattingen een interessante tegenstrijdigheid: raken de egalitaire betrachtingen van haar ontwerpen, die gebaseerd zijn op genormeerde, industrieel vervaardigde massaproductie, niet aan het kapitalistische productieproces? Schütte-Lihotzky reageert in haar memoires verantwoordigd op een soortgelijke kritiek die het *Neues Bauen* in Frankfurt te verduren kreeg. Hoewel ze geen heil ziet in het kapitalistische systeem, beschouwt ze het als haar

plicht om binnen dat systeem een verbetering van de levenskwaliteit van de lagere klassen na te streven. Daarnaast moet echter de politieke strijd voor een niet-kapitalistische maatschappij en economie onverminderd voortgezet worden.

In Istanbul kwam Schütte-Lihotzky in contact met het Oostenrijkse communistische verzet, dat in verscheidene landen geheime verbindingsposten had opgesteld. Toen ze begin 1941 illegaal in Wenen was om informatie over te brengen, werd ze ontmaskerd en gevangen genomen. Door een opeenvolging van gelukkige toevalligheden ontsnapte ze aan de doodstraf en werd ze tot vijftien jaar tuchthuis veroordeeld, waaruit ze in 1945 werd bevrijd.

Met haar streng gesystematiseerde projecten voor de "rationalisering van het huishouden" en de kinderopvang, maar ook met haar niet uitgevoerde plannen voor éénkeuken- en communehuizen – die het idee van 'de huisvrouw' helemaal laten varen –, heeft Schütte-Lihotzky haar wens om de woon- en levenskwaliteit van vrouwen en kinderen uit de lagere sociale klassen te verbeteren, op een eerder atypische manier geconcretiseerd. Hoewel het klopt dat zij zich niet zo vrij heeft kunnen uitleven als bijvoorbeeld een Adolf Loos en ze telkens weer typisch 'vrouwelijke' terreinen kreeg toegewezen, heeft ze zich zowel met haar politieke engagement als met de specificiteit van haar ontwerpen precies op die terreinen ver van genderdichotomie en -stereotypie verwijderd.

Inge Arteel is als postdoctoraal onderzoeker van het FWO verbonden aan de afdeling Duitse literatuur van de Vrije Universiteit Brussel. Zij doet onderzoek naar subjectiviteit en experiment in de hedendaagse Oostenrijkse literatuur. inge.arteel@vub.ac.be

Literatuur

- Margarete Schütte-Lihotzky, *Erinnerungen aus dem Widerstand. Das kämpferische Leben einer Architektin von 1938-1945*. Wenen, 1994. (oorspronkelijk Hamburg, 1985)
- Margarete Schütte-Lihotzky, *Warum ich Architektin wurde*. Salzburg, 2004.
- Peter Noever (ed.), *Margarete Schütte-Lihotzky. Soziale Architektur. Zeitzeugin eines Jahrhunderts*. Wenen, 1993. (tentoonstellingscatalogoog)
- Edith Friedl, "Nie erlag ich seiner Persönlichkeit..." *Margarete Lihotzky und Adolf Loos – Ein sozial- und kulturgeschichtlicher Vergleich*. Wenen, 2005.

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literatuuroppgave (van ten hoogste tien titels).
- Titelbeschrijving boek:
Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*. Meppel, 1992.
- Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * géén noten
- * enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortjaar) en het adres van de auteur
- * drie illustraties met onderschriften én bronvermelding; digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tif-bestand en gescanned op minimaal 300 dpi

- * de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2600 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1600 woorden, een recensie (één pagina) 850 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingsstekens ("en "), in andere gevallen worden enkele aanhalingsstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * Per e-mail sturen naar het redactieadres: Mariken Schuur, m.l.schuur@rug.nl of marikenschuur@hotmail.com

Deadlines:

februarinummer: 1 oktober
juninummer: 1 februari
oktobernummer: 1 mei

De schrijfster en de filosoof

Johanna Schopenhauer en haar zoon Arthur

Na jarenlange ervaring met contemporaine moeders en zonen en hun invloed op elkaar, richt schrijfster dezes zich op historische moeders en zonen ten einde hun verhouding in andere tijden te bestuderen. In 1967 vraagt Joke Smit zich in 'Het onbehagen bij de vrouw' af of moeders die hun interesse buiten het huis houden verleggen hun kinderen niet meer te bieden hebben dan affectie alleen. Deze vraag had Arthur Schopenhauer twee eeuwen eerder al met ja kunnen beantwoorden, waarbij hij er waarschijnlijk onmiddellijk aan zou hebben toegevoegd dat bij zijn moeder, Johanna Schopenhauer, de affectie ver te zoeken was en zij op haar beurt deze boude uitspraak van haar zoon naar het rijk der fabelen had verwezen. Wie moeder en zoon Schopenhauer waren en hoe ze elkaar wederzijds beïnvloedden, daarover gaat dit artikel.

Op 9 juli 1766 wordt Johanna Henriëtte geboren in Danzig. Zij is het eerste kind van Christian Heinrich Trosiener, een rijk en voor-aanstaand koopman die zitting heeft in de stadsraad, en van Elisabeth Lehmann, die vanaf haar naaitafel het bevel voert over een grote schare bedienden. Samen met de drie zussen die na haar komen, groeit Johanna op in een gezin met een vader die regelmatig zijn stem verheft om er geen twijfel over te laten bestaan wie de baas is in huis, en met een moeder die zich door deze "demonstraties van mannelijke soevereiniteit" niet uit haar doen laat brengen. Hoewel beide ouders hun dochters allereerst als toekomstige moeders, echtgenoten en huisvrouwen zien, lijkt enig onder-richt hen toch gewenst. De leergierige en kunstzinnige Johanna vaart hier wel bij: ze komt in contact met kunst, literatuur en geschiedenis. De wens van hun oudste dochter om schilderes te worden kunnen de ouders echter niet billijken: het verrichten van handarbeid is ongepast voor een meisje van stand. Hiermee begint Johanna's onbehagen dat zijn hoogtepunt bereikt met een (om reden van standsverschil) verbroken liefde op ongeveer zestienjarige leeftijd en aanhoudt gedurende haar huwelijk drie jaar later met Heinrich Floris Schopenhauer, een bijna twintig jaar oudere koopman.

Johanna en Arthur: kinder - en pubertijd

Hoe graag en veel Johanna ook geschreven heeft, aan Arthurs kindertijd heeft ze slechts één zin gewijd: "Zoals alle jonge moeders speelde ook ik met mijn nieuwe pop, was er vast van overtuigd, dat er geen mooier, liever en voor zijn leeftijd slimmer kind op Gods aardbodem leefde dan het mijne, en zowel overdag als 's nachts gingen mijn gedachten

Arthur Schopenhauer in 1815. Portret in olieverf van Ludwig Sigismund Ruhl. Bron: Die Schopenhauers. Der Familien – Briefwechsel von Adele, Arthur, Heinrich Floris und Johanna Schopenhauer. Bewerkt en ingeleid door Ludger Lütkehaus (München 1998).

Johanna Schopenhauer als jonge vrouw. Portret in olieverf van Julius Oldach. Bron: Die Schopenhauers. Der Familien – Briefwechsel von Adele, Arthur, Heinrich Floris und Johanna Schopenhauer. Bewerkt en ingeleid door Ludger Lütkehaus (München 1998).

voornamelijk uit naar mijn zoon Arthur.”

Arthur, geboren op 22 februari 1788 in Danzig, erft zowel het schrijftalent van zijn moeder als haar stem en postuur; respectievelijk luid, klein en gedrongen. Als hij vijf jaar oud is verhuist het gezin naar Hamburg. In het jaar dat hij negen wordt en zijn zus Adèle wordt geboren, neemt zijn vader hem mee naar Frankrijk waar hij hem tot zijn elfde in het gezin van een zakenvriend, Grégoire de Blésimaire, achterlaat om Frans te leren. Deze twee Franse jaren zal Arthur later beschouwen als de gelukkigste uit zijn jeugd. Hij kan niet alleen goed overweg met de vader van het gezin – een zachtmoedige man die hem als zijn tweede zoon behandelt; met de even oude zoon, Anthime, gaat hij zelfs een levenslange vriendschap aan.

In 1803 maken Heinrich Floris en Johanna met de vijftienjarige Arthur een reis door Europa. Op hun tocht door Engeland en Schotland laten de ouders hun zoon op een kostschool in Wimbledon achter. Voorbestemd om net als zijn vader koopman te worden, moet Arthur – na de Franse – de Engelse taal machtig worden en het schrijven oefenen. Hoe het daarmee vordert, kunnen zijn ouders uit zijn brieven aan hen opmaken. In hun brieven aan hem waakt de vader over de schrijfhand van de zoon, die vloeiend en mannelijk moet zijn, en buigt de moeder zich over andere zaken die aandacht behoeven. In een lange brief vanuit Glasgow schrijft Johanna Arthur dat hij verplicht is haar en Heinrich Floris rekenschap af te leggen van de manier waarop hij zijn tijd indeelt, alsook van al zijn bezigheden. Vervolgens geeft ze haar oordeel over de inhoud van zijn brieven, waarbij ze onder andere noteert: “(...) stel jezelf ten plicht, absoluut nooit, ook niet als je erge haast hebt, een brief of zelfs maar het onbeduidendste kaartje te versturen, zonder het nog eenmaal nagekeken te hebben, bedachtzaam en woord voor woord (...)”. Verder wenst ze dat hij de gedichten die hij leest terzijde legt en zich in serieuzere lectuur verdiept, teneinde zich op zijn toekomst als koopman te bezinnen. Dat hij waarschijnlijk het gevoel voor schoonheid van haar geërfd heeft, dat verheugt haar, maar dat kan hem niet tot leidraad dienen: “het nuttige moet voorrang hebben”. In een andere brief onderhoudt ze hem over zijn gedrag jegens anderen, waarbij ze hem opdraagt de mensen wat meer tegemoet te komen dan hij van nature geneigd is. Arthur bejegt de mensen niet zo onbevangen als zijn moeder. Zijn zwaarmoedig gepieker, een erfdeel van vaderskant, staat hem daarbij in de weg. De overgang naar volwassenheid brengt hier geen verandering in, zoals Johanna hoopt. De eigenschappen van haar zoon die ze wel waardeert – het feit dat hij geen verkwister is en zijn eerlijkheid – maken hem voor haar niet tot aangenaam gezelschap. “Je zet de mensen tegen je op (...) niemand zal jouw gedrag dulden (...) Ze zullen je de grond in trappen (...)”, zijn vermaningen die Arthur zich vier jaar later – evenmin als alle andere (eerdere en nog komende) vermaningen – ter harte neemt. Als negentienjarige beticht hij op zijn beurt zijn moeder ervan zich niet genoeg bekommerd te hebben om haar zieke man en bovendien diens geld te verkwisten.

In 1805 pleegt Heinrich Floris, waarschijnlijk uit wanhoop over zijn lichamelijke en geestelijke toestand – hij is nagenoeg doof en begint te dementeren, zelfmoord. Johanna treurt niet bijzonder om het overlijden van haar echtge-

noot. In plaats daarvan omarmt de welgestelde weduwe haar pas verworven vrijheid en besluit met de negenjarige Adèle een nieuw leven in Weimar te beginnen. De dag van hun vertrek, 21 september 1806, moet voor Arthur bijzonder onaangenaam zijn geweest. Moeder en zus verlaten Hamburg – waar Arthur als koopmansleerling achterblijft – zonder persoonlijk afscheid van hem te nemen, omdat zo verklaart Johanna in haar afscheidsbrief “(...) ik weet hoe zwak ik in dergelijke ogenblikken ben, en hoezeer mij elke hevige ontroering aangrijpt”. Twee maanden later schrijft ze hem vanuit Weimar dat ze sinds haar kinderjaren niet meer zo tevreden is geweest.

In november 1806 richt Johanna een salon op voor de “knapste koppen” van Weimar. Om haar eminente gasten op hun niveau tegemoet te komen, eigent ze zich de titel van haar overleden man toe. Twee maal per week, op donderdag en op zondag, verzamelt *Frau Hofrätin* Schopenhauer in de namiddag een groep vrouwen en (vooral) mannen om zich heen. Tijdens het nuttigen van een boterham met thee wordt er geconverseerd, gemusiceerd, geschilderd en voorgelezen.

Arthur profiteert van de salon van zijn moeder. Hier leert hij niet alleen de dichter Zacharias Werner en de kunsthistoricus Carl Ludwig Fernow kennen, maar bovenal de geheimraad en dichter Johann Wolfgang Goethe en de oriëntalist Friedrich Mayer. Terwijl hij met

Goethe van gedachten wisselt over diens kleurentheorie, brengt Mayer hem in contact met de upanishads, de sacrale Hindoe – geschriften, die hij later in zijn filosofie zal gebruiken. In tegenstelling tot Arthur gaat Johanna niet op gelijke voet met deze geleerde mannen om. Ze wil geen “geleerd vrouwspersoon” zijn. De onbetamelijke van vrouwen die mannen in hun geleerdheid proberen te evenaren is haar van jongs af aan ingeprent.

De lange brief die Johanna aan Arthur op 18, 19 en 26 oktober 1806 schrijft, staat aan het begin van haar schrijverscarrière. In dit historische document legt ze haar Weimarse oorlogservaringen na de Slagen bij Jena en Auerstedt – beide op 14 oktober – vast. Na wat “schrijverijen”, zoals ze het zelf noemt, voor kranten en almanakken, verschijnt in 1808 haar biografie van de overleden Fernow.

Johanna en Arthur: adolescentie en jong volwassenheid

Laat Johanna Arthur in het voorjaar van 1807 nog weten dat ze met veel liefde aan hem denkt en hem vaak in haar nabijheid wenst te hebben; in een brief aan hem in het najaar (nadat hij bij haar is geweest) komen deze zinsneden niet meer uit haar pen. Dan noemt ze hem onverdraaglijk. “(...) omdat jij de neiging alles beter te weten, overal fouten te ontdekken behalve bij jezelf (...), niet beheersen kunt.” Niet alleen

Johanna Schopenhauer in 1814. Portret in olieverf van Gerhard von Kügelgen. Bron: Die Schopenhauers. Der Familien – Briefwechsel von Adele, Arthur, Heinrich Floris und Johanna Schopenhauer. Bewerkt en ingeleid door Ludger Lütkehaus (München 1998).

heeft Arthur zijn handelsopleiding ingeruild voor een wetenschappelijke carrière, hetgeen hem volgens Johanna minder status zal opleveren; daarenboven heeft hij spotdichten geschreven op een leraar van het gymnasium en de 'filisters' van de stad Gotha. Hierdoor is hij gedwongen Gotha te verlaten en naar Weimar te komen om zijn studie af te maken. In afwachting van zijn komst schrijft Johanna hem over de kamers die ze voor hem gehuurd heeft, en vraagt ze hem zich bij zijn bezoeken aan haar te onthouden van gelamenteer over de dwaze wereld en de menselijke ellende, omdat ze daar altijd een slechte nacht en nare dromen aan overhoudt.

In mei 1807 schrijft Johanna aan Arthur dat het haar geruststelt dat hij zo snel besloten heeft het koopmanschap in te ruilen voor een wetenschappelijke carrière. Ze ziet daarin "de macht van het natuurinstinct". Jaren later schrijft Arthur in *Die Welt als Wille und Vorstellung* (1818) dat we van onze vaders de wil erven en van onze moeders het intellect, waarbij de wil moet worden gezien als het primaire, de kern, en het intellect als het secundaire. Zorgt het intellect voor nuchterheid en praktische reacties, het is de wil die de mens voortdrijft en hem laat uitstijgen boven zichzelf.

In 1809 gaat Arthur filosofie studeren aan de filosofische faculteit van de Universiteit Berlijn. Terwijl Arthur in het curriculum vitae voor deze faculteit over zijn moeder schrijft dat ze "door een reeks geschriften" bekend geworden is, behandelt hij leven en werk van wijlen zijn vader in meerdere alinea's. Deze "streng opvliegende man, echter van onberispelijk gedrag, rechtschapenheid en onverbreekelijke trouw", prijst hij uitbundig als (koop)man en vader; een lofzang die misschien nog versterkt wordt door schuldgevoelens vanwege het verbreken van zijn belofte aan hem koopman te worden.

In 1813, het jaar dat Johanna haar herinneringen over haar reis naar Engeland en Schotland op papier zet, voltooit Arthur zijn dissertatie over de principes die aan de basis liggen van de (gewone) ervaring en redenering. Over dit proefschrift met de titel *Die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grund*, constateert Johanna - na vluchtig doornemen - dat het "geleerde humbug" is, iets voor apothekers. Hierop dient de zoon de moeder van repliek dat zijn werk nog gelezen zal worden als van dat van haar nauwelijks nog een exemplaar te vinden zal zijn op een rommelzolder. Waarop de moeder hem antwoordt dat van zijn werk dan nog de hele oplage te krijgen zal zijn.

1813 is ook het jaar waarin Johanna en Adèle een huurwoning in de buurt van het Weimarse theater betrekken. Ze krijgen er twee huisgenoten bij in de persoon van Müller von Gerstenbergk, *Regierungsrat* en archivaris, die de zolderverdieping van het huis huurt, en Arthur die op verzoek van zijn moeder bij haar intrekt. Waarom dit verbazingwekkende verzoek van Johanna? Is het ter verlichting van de hoge huur en/of om praatjes omtrent de verhouding tussen haar en Müller von Gerstenbergk te voorkomen? Al snel bemoeit Arthur zich 'als man des huizes' en ter nagedachtenis aan zijn vader met de manier van leven van moeder en dochter en eist dat de moeder haar, volgens hem onuitstaanbare, huisgenoot Gerstenbergk het huis uitzet. Daarop zet Johanna niet Gerstenbergk, maar hem in 1814 het huis uit.

Arthurs weerspannigheid geldt niet alleen zijn moeder; ze komt ook tot uiting in zijn betrekkingen met anderen. Schreef hij als gymnasiast in Gotha spotdichten op een leraar; als student in Berlijn had hij weinig waardering voor Schleiermacher en Fichte, filosofen van naam. Hij ging ervan uit dat ze hem weinig konden leren. Terwijl Johanna de mensen overwegend gunstig gezind is, treedt Arthur hen voornamelijk argwanend tegemoet.

Vanaf 1814 tot aan haar dood onderhoudt Johanna enkel nog schriftelijk contact met Arthur, voornamelijk over geldzaken. Een zoon die een voortdurende bedreiging vormt voor de huiselijke vrede en daarmee haar gezondheid ondermijnt, wil ze niet in haar buurt hebben.

Johanna en Arthur: gescheiden levens

In 1819 komt Johanna's eerste roman *Gabriële* uit. In datzelfde jaar raken zij en haar dochter, door het faillissement van hun bank, tweederde van hun vermogen kwijt en wordt Johanna - noodgedwongen - een van de eerste Duitse beroepsschrijfsters. In een tijd waarin het romangenre veel door vrouwen wordt beoefend en als ontspanningslektuur bekend staat, probeert Johanna deze literatuurvorm op een hoger niveau te tillen. Ze schaaft er voortdurend aan om, zoals ze zelf zegt, de loftuitingen van de mannen (onder wie Goethe) waardig te zijn.

In 1823, het jaar waarin Johanna Arthur overleed, verschijnt haar roman *Die Tante*, met haar zoon in de rol van Lothario, een zonderling. In Johanna's romans dolen de meeste mannen, hoogmoedig en gedreven door een existentiële onrust, rond op zoek naar kennis, eer en macht. De onderdanigheid van hun vrouwen, in *Gabriële* nog volkomen, begint in *Die Tante* en *Sidonia* (1828) scheurtjes te vertonen. Hoewel Victorine in *Die Tante* in deugdzaamheid niet voor Gabriële onderdoet, evenaart ze haar niet in zelfverloochening. In tegenstelling tot Gabriële weigert ze te huwen met een door haar vader uitgekozen echtgenoot. Vrouwelijke lustgevoelens worden in Johanna's romans niet ontkend, maar meedogenloos onderdrukt. De schrijfster blijft hiermee trouw aan het toenmalige ideaalbeeld van de vrouw: hoe deugd- en lijdzamer hoe beter.

Door deze 'vergeestelijking' van haar in kunst en wetenschap geïnteresseerde hoofdpersonen lijkt Johanna echter tegelijkertijd de mannenwereld van haar tijd te willen tonen dat vrouwen niet alleen uit lichaam bestaan, maar tevens een geest bezitten waardoor mentale arbeid ook voor hen is weggelegd. Echter voor het schrijverschap zijn volgens haar slechts enkele vrouwen geschikt: "(...) Voorrechten voor enkele uitverkorene, voor alle andere de naald!"

In zijn opvattingen over vrouwen volgt Arthur Schopenhauer niet alleen zijn tijdgenoten, de vrouw is de mindere van de man, maar heeft hij ook zijn eigen moeder (gestorven in 1838) voor ogen. Hoewel hij de vrouw drie goede eigenschappen toedicht: menslievendheid, nuchterheid en praktisch inzicht, bevinden zich volgens hem de meest ongeneeslijke filisters onder het vrouwelijke geslacht. Toch neemt hij het in zijn vrouwonvriendelijk traktaat *Über die Weiber*, een van de kleine filosofische geschriften in *Parerga und Paralipomena* (1851), voor een groep vrouwen op; namelijk voor de vrouwen van de lagere stand, die onevredig zwaar werk moeten doen en vaak in de prostitutie belanden. Met de schuld van hun ellende zadelt hij de Europese dame op, "dit gedrocht van Europese beschaving en christelijk-Germaanse domheid, met haar belachelijke aanspraken op respect en verering". Schopenhauer acht het voor alle vrouwen beter als er alleen maar huisvrouwen zijn en de man bovendien in staat wordt gesteld meerdere vrouwen onder zijn hoede te nemen zodat er geen vrouw meer in misere omstandigheden komt te verkeren.

De moeder - zoonrelatie van de Schopenhauers was niet voorbestemd om te bloeien. In de literatuur over Arthur Schopenhauer wordt Johanna als een *Rabenmutter* (een ontaarde moeder) neergezet, waarbij voorbijgegaan wordt aan het feit dat ze haar verantwoordelijkheid als ouder niet uit de weg ging: haar zoektochten naar uitstekende leraren en dito onderkomens voor haar zoon getuigen hiervan. Was Johanna een warmer en begripvoller mens geweest, dan had ze haar moeilijke zoon misschien voor zich weten te winnen. Nu moest hij het doen met haar intellectuele erfenis.

Angela Crott (1955) heeft een aantal jaren in het basisonderwijs gewerkt en studeerde vervolgens geschiedenis. In 2004 verscheen bij MOM/Unieboek *Is mijn zoon een macho? Over het opvoeden van jongens*.

Literatuur

- . Anke Gilleir, *Johanna Schopenhauer und die Weimarer Klassik. Betrachtungen über die Selbstpositionierung weiblichen Schreibens*. Hildesheim/Zürich/New York, 2000.
- . Eduard Grisebach, *Schopenhauer. Geschichte seines Lebens*. Berlin, 1897.
- . Christopher Janaway, *Schopenhauer*. Rotterdam, 2003, 2de druk.
- . Arthur Schopenhauer, 'Ueber die Weiber', *Parerga und Paralipomena* II. Zürich, 1977, pp. 667- 681.
- . Arthur Schopenhauer, *Er is geen vrouw die deugt*. Amsterdam/Antwerpen, 2005, 7de druk.
- . Arthur Schopenhauer, *Reise – Tagebücher aus den Jahren 1803-1804*. Leipzig, 1923.
- . Johanna Schopenhauer, *Reise durch England und Schottland*. Stuttgart, 1965.
- . *Die Schopenhauers. Der Familien – Briefwechsel von Adele, Arthur, Heinrich Floris und Johanna Schopenhauer*. Herausgegeben und eingeleitet von Ludger Lütkehaus. München, 1998.
- . Carola Stern, *Alles, was ich in der Welt verlange. Das Leben der Johanna Schopenhauer*. Reinbek bei Hamburg, 2005.

Bossche renteniersters

Een zestiende-eeuwse rentemarkt als spiegel van vrouwelijk investeringsgedrag

Voor de vroegmoderne vrouw in de Nederlanden heeft het strenge juridische keurslijf al enige tijd plaatsgemaakt voor een positief beeld van sociale en vooral financiële autonomie. Maar wat deden deze vrouwen zoal met hun centen? De rentemarkt van 's-Hertogenbosch biedt een uitstekende mogelijkheid om het investeringsgedrag van enkele zestiende-eeuwse vrouwen vanonder het stof te halen.

Het vrouwenonderzoek, ingebed in een steeds uitdurende gender-historiografie, heeft al een lange weg afgelegd. Herhaaldelijk worden oude denkbeelden weerlegd en nieuwe terreinen verkend, een patroon waar de vroegmoderne vrouw in de Nederlanden geen uitzondering op vormt. Dat nog vele onderzoeksgebieden in het beste geval te omschrijven zijn als braakliggend, kan echter niet ontkend worden. Het is weinig verrassend dat voor de Noordelijke Nederlanden de Gouden (zeventiende) Eeuw het best bestudeerd is. Dat dit niet geldt voor de Zuidelijke Nederlanden, en meer bepaald tijdens hun gulden zestiende eeuw, is vanuit dat licht bekeken bevreemdend. Recent onderzoek van Laura van Aert - één van de uitzonderingen - bracht evenwel aan het licht dat ondanks enkele markante normatieve verschillen, de vrouwensituatie in Antwerpen en Amsterdam in de net geciteerde periodes opvallend gelijklopend bleek te zijn. Waar dit niet altijd uit de 'costuimboeken' of stedelijke wetteksten blijkt, was de praktijk van kopen en verkopen van goederen, immobiliën of andere geldelijke transacties (bijvoorbeeld bij erfenis of nalatenschap) - kortom de dagelijkse realiteit - zeker niet die van een onderdrukte, armzalige vrouw die volledig afhing van de goede wil van haar echtgenoot of voogd. Integendeel, de Antwerpse notarisminuten toonden op overtuigende wijze de financiële autonomie van de zestiende-eeuwse vrouwen aan. Ze bevestigden zo minstens ten dele een beeld dat reeds door buitenlandse tijdgenoten als de bekende Guiccardini was opgehangen: de bazige (stads)vrouw als vrij en actief in de handel, met een onafhankelijke plaats in de samenleving. Op het zestiende-eeuwse 's-Hertogenbosch, de stad van Hiëronimus Bosch, is dergelijk genderonderzoek nog niet expliciet beproefd. Er zijn nochtans ook hier signalen aanwezig die de Antwerpse en Amsterdamse situatie lijken te bevestigen:

zo werden bijvoorbeeld onder de belastingplichtigen begin zestiende eeuw twintig tot honderd alleenstaande vrouwen of weduwen teruggevonden. De Bossche notarisakten toonden eveneens bijzonder weinig sporen van voogden bij vrouwelijke transacties, en ook de private en publieke rentemarkten (waarover dadelijk meer) schilderen een plaatje van vrouwelijke autonomie. Dit is in het licht van de voorgaande bevindingen niet bijster verrassend. Het is dan ook interessanter deze renteverkopen voor

mische proces", of daarentegen als "doorgeefluik waarlangs het bezit op weg van vader naar (schoon)zoon even een omweg maakte". Ook het specifieke investeringsgedrag van verschillende weduwen en beginnen, viskoopsters en rijke vreemdelingen kan hiermee - zij het slechts zeer fragmentair - bestudeerd worden. Immers, de mogelijkheden voor de doorsnee zestiende-eeuwer waren merklijk kleiner dan vandaag de dag: tegenover onzekere en weinig ontwikkelde handelsinvesteringen stonden de veel veiligere beleggingen in immobiliën of grond enerzijds, publieke of private renten anderzijds. Deze laatste werden tussen burgers onderling afgesloten, terwijl publieke renten door het stadsbestuur aan de man werden gebracht. Door een gecombineerd onderzoek naar beide kredietmarkten wordt met andere woorden een aanzienlijk deel van alle mogelijke kapitaalbeleggingen gevat. Uit mijn onderzoek bleek verder dat beide rentemarkten op gebied van investeerders feitelijk één waren. In deze bijdrage zal de nadruk dan ook voornamelijk op vrouwelijke publieke rentekopers of renteniersters liggen, hoewel op tijd en stond ook de mannelijke beleggers en meer gedetailleerde gegevens van de private kapitaalmarkt bij de zaak betrokken zullen worden. Voor deze problematiek de volle aandacht krijgt, is het echter zinvol nader stil te staan bij enkele bijzonderheden van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne renteverkoop.

De stedelijke renteverkopen nader bekeken

De laatmiddeleeuwse maatschappij was helemaal doordrongen van krediet: zowel koningen, regenten als doorsnee burgers waren vertrouwd met leningen en renteverkopen. De impact van woekeraars, lombarden en leentafels op de stedelijke én rurale samenleving bleef ondanks de herhaalde verbodsplakaten van onder andere Karel V onaangestast gedurende de zestiende eeuw. Naast krediettransacties afgesloten tussen burgers onderling en/of inwoners van de Meierij (het ommeland van 's-Hertogenbosch waarover de stad juridische controle uitoefende), zag ook de stadsmaatschappij zich genoodzaakt toekomstige inkomsten vroegtijdig te mobiliseren door middel van leningen, en vanaf de vijftiende eeuw voornamelijk door renteverkopen. Het principe was eenvoudig: indien de stad - in dit geval 's-Hertogenbosch - zich geconfronteerd zag met buitensporige uitzonderlijke of *extraordinaire* uitgaven (hertogelijke bedden, hoge oorlogskosten, enzovoorts), verkocht zij renten tot het benodigde kapitaal verzameld was. Het mechanisme van de renteverkoop was zoals de naam zegt die van een verkoop, en geen lening: burgers konden zo van de stad een jaarlijks, vast inko-

De geldlener en zijn vrouw (Quentin Metsys, 1514; Musée Le Louvre, Parijs). De afgebeelde vrouw lijkt zich op het eerste zicht met een vroom boek in de hand ver af te houden van de financiële bezigheden van haar echtgenoot. Toch is het waarschijnlijk dat zij nauw betrokken was bij zijn zaakjes, en ook zelf de weg naar de Antwerpse kapitaalmarkt wel wist te vinden.

andere doelen te gebruiken. Zij geven immers een meer dynamisch beeld van de actieve (in dit geval beleggende) vrouw dan onderzoeken op basis van testamenten of boedelinventarissen. Een nauwkeurige studie van de rentemarkt kan licht werpen op de economische positie van de vrouw, als "volwaardige deelnemer aan het econo-

men kopen, zonder kerkelijke woekerbepalingen met de voeten te treden. Op de private kredietmarkt werd het vanaf de zestiende eeuw wel meer en meer mogelijk renten af te kopen, zodat het verschil met een lening flinterdun werd. Het mag duidelijk zijn dat de rentekopers de schuldeisers zijn in dit verhaal, en de renteverkopers (private personen of de stad) de schuldenaars.

Er bestonden twee types van renten, met name lijf- en erfrenten, die *cash* (in Rijns- of petersgulden) of in natura (bijvoorbeeld in mudden graan) konden worden uitbetaald. De eerstgenoemden vervielen pas bij het overlijden van de rentetrekker(s), terwijl erfrenten in theorie eeuwigdurend waren. Deze laatsten behoorden tot het patrimonium van de rentenier, en eerder spek voor een rijke bek mét generatieperspectief: door hun lagere interest waren zij niet alleen duurder in de aankoop, hun grote waarde lag eerder in de verre dan de nabije toekomst. Deze rentetransacties gebeurden tegen een bepaalde 'penning' die de interestvoet aanduidde: een rente verkocht tegen de 'penning negen', bijvoorbeeld, bracht jaarlijks één gulden op voor elke negen ingelegde guldens. Zulke hoge interesten (in dit voorbeeld jaarlijks liefst elf procent) waren normaal in de vijftiende en zestiende eeuw.

De Bossche rentenierster...

Het is bijzonder interessant het kooppubliek van zowel publieke als private renten gedurende een bepaalde periode zorgvuldig te onderzoeken. In deze bijdrage is het vooral nuttig stil te staan bij enkele vragen die reeds in de inleiding ter sprake kwamen, met in de eerste plaats: vonden ook de zestiende-eeuwse vrouwen hun weg naar de rentemarkt, en zo ja, hoe verhieldden zij zich tot hun mannelijke collega's?

's-Hertogenbosch was geen uitzondering op het reeds voor andere steden vastgestelde patroon, want ook hier bleek ongeveer een op drie publieke rentekopers een vrouw te zijn. Betekenisvol is het gegeven dat op de duizenden renteniers die Den Bosch begin zestiende eeuw telde, slechts één maal sprake was van een begeleidende "wittige man ende mombaer" of voogd. Het ging hier dan nog om een Leuvense koppel, waar vermoedelijk andere normen golden dan in de Noordbrabantse stad. Hier traden vrouwelijke rentekopers (of renteniersters) immers in een drietal hoedanigheden op: als alleenstaande vrouw, als weduwe of bij een gezamenlijke aankoop met haar echtgenoot, als "synre huysvrouw". Wanneer we de gehuwden voorlopig buiten beschouwing laten, kunnen enkele interessante vaststellingen worden geformuleerd. Ten eerste vonden we onder de vrouwelijke rentekopers (net als onder de mannelijke trouwens) een grote ongelijkheid terug: enerzijds een Margriet, dochter van de "bardurstecker" Lucas van Zutphen, en de begijn Aleid, dochter van Arnt Kuiper, die samen slechts 54 gulden belegden (toch nog zowat het jaarloon van een meester metser); anderzijds iemand als Margriet van Kessel, de weduwe van oudschepen Arnt Kemp, die liefst 2.010 gulden investeerde, of de Herentalse Katheryn

Vleminckx, die iets meer dan de helft van dit bedrag inlegde en zich daarmee nog steeds een fraaie woning had kunnen veroorloven.

Het mag duidelijk zijn dat een analyse die zich enkel richt op 'de vrouw' op de Bossche rentemarkt niet ver zal kunnen springen. Zinvoller is een benadering waarbij zij het niet elke aparte vrouwelijke rentekoopster, dan toch enkele markante groepen nader belicht worden. Hiertoe gebruiken we verschillende criteria, zoals de reeds aangehaalde 'burgerlijke stand' van de rentenierster, haar beroep en/of leeftijd indien bekend, familierelaties met bijvoorbeeld de stedelijke politieke elites, en tot slot maar daarom niet minder belangrijk, de relatieve positie in enkele belastinglijsten uit het begin van de zestiende eeuw. Een kwantitatieve aanpak is minder aangewezen. In zulk een cijferdans die al te vaak meer vragen dan antwoorden biedt, dreigen immers de meest onthullende voorbeelden in de grote massa te verdwijnen.

...toont vele gezichten: de rijke weduwe

Enkele steenrijke weduwen vormen de meest in het oog springende vrouwelijke aanwezigen op de Bossche rentemarkt. Sommigen onder waren van buiten 's-Hertogenbosch afkomstig, zoals Katheryn Vleminckx en de Keulse Isabelle Sterckenborchs. Alles bij elkaar investeerde deze laatstgenoemde weduwe van een zekere Henrick Vosjeger en schoonmoeder van de "zegeler der Koninklijke Majesteits Raet ende opperste secretaris" heer Nicolas, liefst 4.480 gulden in Bossche renten. Volgens recente schattingen is dat zowat het equivalent van 330.000 euro vandaag de dag! Hoewel de stand van het onderzoek definitieve uitspraken niet toelaat, is het zeer waarschijnlijk dat deze zeer welgestelde 'vreemde' weduwen hun geld in een ruim assortiment aan investeringen belegden. Naast Bossche renten kunnen dit stadsrenten van andere steden zijn geweest, of beleggingen in private renten, gronden, huizen of andere immobiliën.

Ook onder de vrouwelijke rentekoopsters die wel in 's-Hertogenbosch woonden, zijn enkele rijke weduwen de meest belangrijke. Dankzij de reeds aangehaalde belastinglijsten werd het zelfs mogelijk een vrij preciese evaluatie te maken van de welstand van zowel deze weduwen, als de andere 'gewone' renteniersters. Hierbij valt het op dat deze weduwen gemiddeld gezien veel grotere bedragen investeerden dan hun alleenstaande collega's. De belangrijkste onder hen kunnen in dezelfde categorie als Margriet van Kessel geplaatst worden, met name als weduwen van invloedrijke politici. In de literatuur werd gesuggereerd dat zij dit voornamelijk deden vanuit een veronderstelde nauwe betrokkenheid met het politieke reilen en zeilen binnen de stad (om het om geld verlegen zittende stadsbestuur te steunen). Echter, een eerder sociaal-economisch geïnspireerde insteek lijkt vruchtbaardere resultaten op te leveren.

Immers, wanneer we kijken naar welk soort renten deze 'politieke' weduwen kochten, en op wiens naam (je hoefde een

Een Engels huishouden. De vroegmoderne Nederlanden hadden weliswaar strenge juridische normen omtrent vrouwen en financiële onafhankelijkheid, maar zo erg als de Engelse situatie geïnvoerd door deze prent was het zelfs in theorie niet. Bron: Marty Williams en Anne Echols, Women in the Middle Ages: between Pit and Pedestal (Princeton 1994).

rente niet op je eigen leven af te sluiten), blijken zij hetzelfde gedrag te vertonen als de 'gewone' weduwen. Beide groepen kochten in overgrote mate erfrenten op het eigen leven, en betoonden zich tevens zeer actief als private beleggers. Hiermee bereikten zij twee dingen: enerzijds een toekomstgerichte belegging, want bij het eigen overlijden werd de rente overgedragen op de erfgenamen. Anderzijds slaagden de weduwen er zo wel in tot aan hun dood een niet onaardig inkomen uit het geïnvesteerde kapitaal te halen (erfrenten leverden typisch een jaarlijkse interest van zes à zeven procent op). Enkel bedachten wel specifieke nakomelingen met een vast inkomen en sloten lijfrenten af op de levens van de kleinkinderen. Of zelfs de achterkleinkinderen, zoals de *executores testamentis* van de net overleden Mecheld vanden Molengrave ongetwijfeld in haar opdracht deden, toen ze eind 1517 de jonge Willem en Andries Scraets alias Persoons een lijfrente kochten.

De vraag werpt zich op hoe we dit opvallend patroon moeten interpreteren. Is hier sprake van een economisch weinig ervaren weduwe, die na het overlijden van haar echtgenoot een deel van het gezinskapitaal omzet in een veilige maar weinig avontuurlijk belegging? Of is deze 'doorgeefluik'-hypothese te ver gezocht, en zien we hier eenvoudigweg een autonome vrouw aan het werk, die weliswaar weinig exotisch belegt, maar daarom niet minder verstandig? Stadsrenten haalden immers lang geen slecht rendement vergeleken bij de reeds eerder aangehaalde alternatieven, en boden daarenboven de grootste zekerheid. Een rechtstreeks antwoord is moeilijk te geven, toch lijkt de eerste hypothese weinig hout te snijden. De weduwen waarvan de sterfdatum van hun echtgenoot te achterhalen was, betraden pas jaren of zelfs decennia

later de rentemarkt. Het is dan ook zinvol de alleenstaande en gehuwde vrouwen onder de loep te nemen, zij kunnen ons naar een duidelijker antwoord leiden.

Begijnen, een 'vischkoopster' en de 'huysvrouwen'

's-Hertogenbosch kende een opmerkelijk hoog aantal geestelijken onder haar inwoners. Ook de begijnen waren ruim vertegenwoordigd in de Meierij of het ruime ommeland van de stad. Een handvol onder hen, afkomstig uit de "cluyse" van Vucht of het klooster te Oosterwijk, vonden we ook terug op de Bossche rentemarkt. Net als Aleid Kuiper belegden zij relatief bescheiden bedragen die schommelden tussen 30 en 50 gulden, en dit steevast in lijfrenten afgesloten op het eigen leven. Deze begijntjes voorzagen zich zo met andere woorden van een al bij al niet onaardig appeltje voor de dorst. Dit is nochtans geen algemeen 'geestelijk' patroon: ook talrijke kanunniken investeerden in Bossche renten, doch zij deden dit bijna zonder uitzondering in lijfrenten op naam van hun bastaardkinderen. Daarmee waren zij trouwens niet alleen, ook verschillende seculiere vaders sloten renten af op de levens van hun illegale kroost.

Daarmee is meteen de belangrijkste trend gezet. Immers, ook de alleenstaande vrouwen kochten voornamelijk lijfrenten op het eigen leven. De "vischkoopster" Elisabeth van Loen van Elst bleek naast de begijntjes de enige beroepsmatig te identificeren rentenierster. Ook zij kocht zich een rente op het eigen leven, en zij is vooral interessant omdat zij volgens de vroegmoderne juridische theorie - de weduwen uitgezonderd - de enige handelingsbekwame vrouw zou mogen zijn. Dat talrijke 'gewone' ongehuwde vrouwen echter probleemloos stadsrenten kochten, onderschrijft nog maar eens de belangrijke stelling van Eileen Power: "the position of women is one thing in theory, another in legal position, yet another in everyday life". Deze vrouwen waren trouwens door de band genomen jonge dertigers, waarmee de kans groot is dat zij hiermee het kapitaal van een erfenis wilden omzetten in een vast jaarlijks inkomen. Hiermee gedroegen zij zich zoals verscheidene jonge gehuwde koppels, die eveneens renten afsloten op de eigen levens. Zulke (soms voorlopig) kinderloze stellen investeerden daarnaast frequent in de zorg voor leden uit de bredere familie, met name neefjes en nichtjes. Zoals de kinderloze schepen Roelof van den Broeck en zijn vrouw Elisabeth van der Rullen, die voor liefst 390 gulden aan lijfrenten afsloten op de namen van de kinderen van zijn broer en haar zus. Nochtans waren beide verwante koppels alles behalve onbemiddeld: Jan van den Broeck schopte het in 1510 rentmeester van 's-Hertogenbosch, Jacoba van der Rullen echtgenoot Willem van Achelen bekleedde in deze periode zelfs driemaal de schepensstoel. Ook wat oudere, welgestelde en ongehuwde vrouwen zoals Sofie Schaaps belegden geld in de levens van neefjes en nichtjes.

Concluderend

De laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stedelijke renteverkopen zijn bronnen die een licht kunnen werpen op tal van zaken, zo ook de (on)afhankelijkheid van de vrouw in het dagelijkse (economische) leven. Dit onderzoek bevestigde op bijna triviale wijze de financiële autonomie van de zestiende-eeuwse Bossche vrouw. Het meest sprekende voorbeeld wordt misschien wel geleverd door de talrijke gehuwde vrouwen die geheel autonoom renten afsloten op het leven van hun echtgenoot! Belangrijker zijn de mogelijkheden om tot een beter inzicht te komen in wat deze vrouwen met hun onafhankelijkheid deden. De levenscyclus lijkt hierbij van primordiaal belang te zijn geweest. Immers, net als talrijke ongehuwde mannen, kochten ook verscheidene alleenstaande vrouwen lijfrenten afgesloten op het eigen leven, of indien zij al een iets groter vermogen hadden opgebouwd, op de levens van neefjes en nichtjes. Gehuwde koppels investeerden dan weer voornamelijk in renten op het leven van de eigen kroost, of indien die ontbrak, die van de bredere familie. Zo kocht Arnt Pauweter, schepen van 's-Hertogenbosch in 1510, samen met zijn vrouw Agnes van Beerse liefst 26 renten op naam van minstens elf verschillende kinderen! Zo werden deze kinderen ongetwijfeld interessantere huwelijkspartners, én hadden zij in het qua werkgelegenheid onzekere ancien régime alvast dat inkomen, hoe bescheiden ook. De welgestelde tot steenrijke weduwen en weduenaars kozen dan weer vooral voor erfrenten, omdat die hen toelieten zelf nog enige tijd van de opbrengst te genieten.

De lakenmarkt van 's-Hertogenbosch (eerste helft zestiende eeuw, anoniem; Noorbrabants Historisch Museum).

De talrijk aanwezige vrouwen onderstrepen eens te meer de financiële onafhankelijkheid die zij in de vroegmoderne Hertogenstad genoten.

Jord Hanus (1981) studeerde geschiedenis aan de universiteiten van Antwerpen, Leiden, Parijs en Oxford. Bij de eerstgenoemde universiteit werkt hij als Aspirant van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen (FWO) aan een doctoraat op proefschrift met als thema sociale ongelijkheid en mobiliteit in het zestiende-eeuwse 's-Hertogenbosch. jord.hanus@ua.ac.be

Literatuur

- . Bruno Blondé, *De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch, 1500-1550*. Tilburg, 1987.
- . Rudolf Dekker, 'Vrouwen in middeleeuws en vroegmodern Nederland', in: George Duby en Michelle Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- . Jord Hanus, *Pecunia nervus rerum. Renteniërs en de publieke kredietmarkt te 's-Hertogenbosch (eerste helft zestiende eeuw)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Antwerpen, 2005.
- . Martha C. Howell, *The marriage exchange. Property, Social Place, and Gender in Cities of the Low Countries, 1300-1550*. Chicago, 1998.
- . Eileen Power, *Medieval Women*. Cambridge, 1975.
- . Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 2001.
- . Ariadne Schmidt, 'Zelfstandig en bevoogd: de speelruimte van vrouwen rond 1650', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jg. 29 (2003), pp. 28-34.
- . Laura Van Aert, 'Tussen norm en praktijk. Een terreinverkenning over het juridische statuut van vrouwen in het zestiende-eeuwse Antwerpen', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, jg. 2 (2005:3), pp. 22-42.
- . Alphons H.P. van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531): een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek*. Amsterdam, 1998.
- . Daniëlle van den Heuvel, 'The capacity and incapacity of married female traders in the Northern Netherlands: an exploration of the legal status of female public vendor', paper te consulteren op: http://www.lowcountries.nl/2005-6_heuvel.pdf.

Adam en Eva in Amerika

De receptie van het paradijsverhaal in de vroege Amerikaanse burgerrechtenbeweging

In het paradijsverhaal gaat het over vallen en opstaan, over hoe de wereld oorspronkelijk bedoeld was en is. Het doen en laten van de eerste twee mensen, Adam en Eva, staat centraal. Het verhaal laat ons achter met de vraag hoe verder te gaan met de opgelopen schade. In deze bijdrage onderzoekt de auteur welke invloed het Adam en Eva-motief heeft gehad op de vroege Amerikaanse burgerrechtenbeweging. In hoeverre heeft dit theologische motief reëel bestaande historische figuren beïnvloed bij de ontwikkeling van een eigen, bijzondere maatschappelijke identiteit?

Het hoofddoel van de vroege Amerikaanse burgerrechtenbeweging was de afschaffing van de slavernij in de Verenigde Staten. Of met andere woorden, de toekenning van de tot dan toe 'witte', 'mannelijke' burgerrechten aan de van oorsprong Afrikaanse Amerikanen. Dit doel, de afschaffing van de slavernij, werd interessant genoeg soms vergezeld van nog een andere, namelijk de toekenning van dezelfde burger-

rechten aan (witte en zwarte) vrouwen. Aan wie precies burgerrechten zouden moeten worden toegekend (naast witte mannen), was om die reden dan ook een belangrijk thema binnen de Amerikaanse burgerrechtenbeweging. Behalve aan zwarten ook aan vrouwen? En zijn zwarte vrouwen ook 'zwarten'? Om aan de complexiteit van deze beweging recht te doen, zal ik de verschillende visies van een viertal redelijk bekende strijders voor burgerrechten onderzoeken.

Alle vier door mij gekozen strijders vertrekken vanuit een specifiek christelijke religieuze belangstelling en hebben in hun strijd voor meer burgerrechten gebruik gemaakt van het Adam en Eva-motief. Wellicht is het nuttig om te realiseren dat het bij alle vier niet gaat om christelijke meerderheidsstandpunten, althans niet om christelijke meerderheidsstandpunten in de negentiende eeuw. Alle door mij gekozen visies uit de negentiende-eeuwse burgerrechtbeweging verzetten zich immers min of meer tegen de hiërarchisering van verschillen tussen mensen. Tevens delen alle vier door mij gekozen strijders een bepaalde strategie, die binnen het geheel van de Amerikaanse burgerrechtbeweging niet vanzelfsprekend was. De meeste activisten uit deze beweging kozen er namelijk voor om de strijd voor meer gelijkheid tussen mensen niet met theologische argumenten aan te gaan. Deze vier mensen doen dat juist wel.

Om na te gaan op welke manier het Adam en Eva-motief in de vroege Amerikaanse burgerrechtenbeweging functioneerde wil ik allereerst een tweetal visies uit de *American Anti-Slavery Society* (AASS) schetsen. Deze snel groeiende Society werd in 1833 gesticht en had maar één doel: de onmiddellijke afschaffing van de slavernij in de VS. In 1840 kwam het tot een breuk in de Society. Deze had te maken met de vraag of de toekenning van burgerrechten voor zwarten vergezeld zou moeten gaan met de toekenning van burgerrechten aan vrouwen.

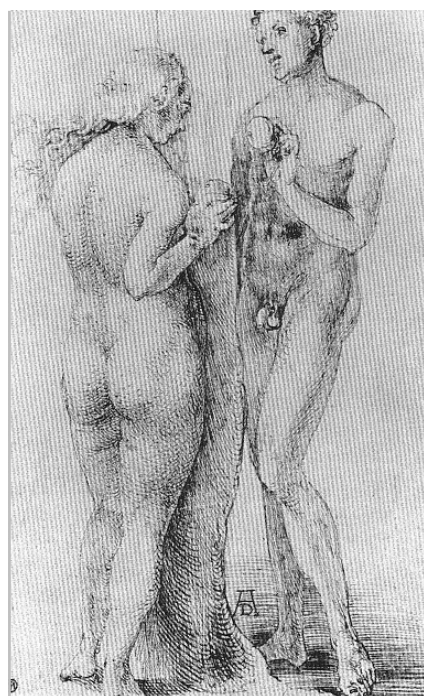
De zondeval. Albrecht Dürer, 1493. Bron: Christian Schoen, Albrecht Dürer: Adam und Eva. Die Gemälde, ihre Geschichte und Rezeption bei Lucas Cranach d. Ä. und Hans Baldung Grien (Berlijn 2001).

De American Anti-Slavery Society: zwarte en/of vrouwelijke burgerrechten?

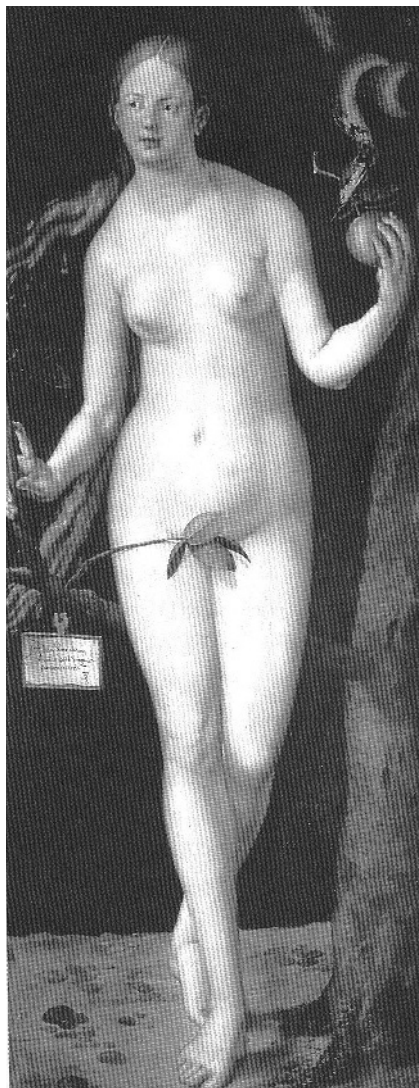
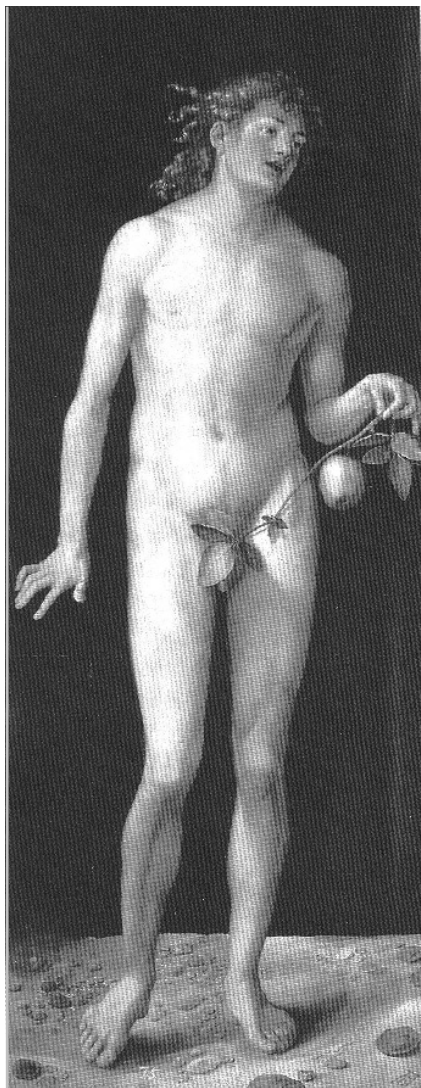
De methodistische predikant en hoogleraar voor Bijbelse literatuur Charles Elliot (1792-1869) was een van de witte, moderate leden van de AASS die zich weliswaar voor de afschaffing van de slavernij inzette, maar deze interesse niet heeft verbonden met een engagement voor burgerrechten voor vrouwen. In zijn in 1850 verschenen boek *Sinfulness of American Slavery* haalt hij ter ondersteuning van zijn visie graag argumenten uit de Bijbelse scheppingsverhalen aan. Volgens Elliot zijn Bijbelse beginselen en voorrechten universeel van aard en om die reden dient het systeem van de slavernij gezien te worden als tegenstrijdig met Bijbelse beginselen.

Ten eerste blijkt volgens Elliot uit Genesis 1, 28vv. dat niet mensen, maar God de eigenaar van de wereld (inclusief de mensen) is en deze dus als een gave te beschouwen valt, wel te verstaan: als een gave voor *alle* mensen. Als een persoon een ander mens als zijn eigendom beschouwt, concurreert hij met de goddelijke eigenaar en beschadigt diens exclusieve en soevereine rechten. Bovendien, zegt Elliot, hebben *alle* mensen recht op een aandeel van het goddelijke bezit en dienen *alle* mensen zich aan de hiermee verbonden opdrachten en verantwoordelijkheden te houden. Het systeem van de slavernij maakt dit onmogelijk en dient aldus afgewezen te worden. Ten tweede is het systeem van de slavernij op te vatten als een degradatie van de mens als het beeld van God – een centrale notie in de joods-christelijke traditie. Ten derde zijn *alle* mensen door een verlosser – Jezus Christus – verlost.

Net als de bijbel de fundamentele gelijkheid van mensen leert, doet ook de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring dat, aldus Elliot. Deze kan dan ook als een echo van Bijbels gedachtegoed worden beschouwd. Maar wat de universele gelijkheid van alle mensen betreft, wordt het bij Elliot interessant. Juist bij dit centrale uitgangspunt verwijst hij namelijk niet naar de (mannelijke en vrouwelijke) mens als beeld van God, maar naar een passage van de Apostel Paulus, waarin verteld wordt dat alle mensen maar van één mens afstammen (Handelingen 17:26). De voor de hand liggende Bijbelse beredenering voor gelijkheid tus-

Adam en Eva. Albrecht Dürer, na 1495. Bron: Christian Schoen, Albrecht Dürer: Adam und Eva. Die Gemälde, ihre Geschichte und Rezeption bei Lucas Cranach d. Ä. und Hans Baldung Grien (Berlijn 2001).

Adam en Eva. Albrecht Dürer, 1507. Bron: Christian Schoen, Albrecht Dürer: Adam und Eva. Die Gemälde, ihre Geschichte und Rezeption bei Lucas Cranach d. Ä. und Hans Baldung Grien (Berlijn 2001).

sen de seksen wordt op die manier gewoon over het hoofd gezien! Elliot vult precies in hoe men zich de gelijkheid van alle mensen heeft voor te stellen: niet als dezelfde kansen voor alle mensen, maar als een soort gelijkheid in hiërarchie. Zo zijn alle kinderen onderworpen aan hun ouders, en alle vrouwen aan hun echtgenoten. Terwijl slaven dus wél gelijk zijn aan de witte heren, geldt dat voor vrouwen en kinderen niet.

Vrijheid en vrouwenrechten

Binnen een andere vleugel van de AASS werd de afschaffing van de slavernij wel degelijk verbonden met de eis voor 'vrouwelijke' burgerrechten. Ik zal deze visie schetsen aan de hand van Sarah Grimké (1792-1873). Zij en haar zus Angelina hebben al in hun jeugd geprotesteerd tegen de slavernij. Later werden beide zussen voorgangsters bij de Quakers, en tevens toonaangevende strijders tegen de slavernij. In 1838 publiceerde Sarah Grimké haar zeer bekende *Letters on the Equality of the Sexes and the Conditions of Woman*. Hierin vinden wij één van de eerste, coherente redeneringen die de claim van vrouwelijke burgerrechten onderbouwen. Net zo als bij Elliot speelt het Adam en Eva-motief ter onderbouwing van haar positie een belangrijke rol. Grimké komt echter op

grond van haar kijk op de bijbel tot een geheel andere interpretatie van precies dezelfde Bijbelse teksten als de christelijke mainstream, maar ook ten opzichte van haar medestrijder tegen de slavernij, Charles Elliot.

Om haar visie te introduceren beklemtoont Grimké allereerst het belang om bij het zoeken naar waarheid uitsluitend van de Hebreeuwse of Griekse oertekst van de bijbel uit te gaan, en niet van de bestaande vertalingen. Deze kunnen immers geperverteerde vertalingen zijn, die het belang van een bepaalde maatschappelijk dominante groep vertegenwoordigen. In één van haar brieven sluit ze zich aan bij een zeer bekende uitspraak van de Duitse reformator Maarten Luther. In de 16e eeuw zei Luther op een cruciaal moment tegen de autoriteit van kerk en overheid in: "Hier stehe ich und kann nicht anders." In de negentiende eeuw schrijft Grimké: "Here then I plant myself. God created us equal [...] to him alone is woman bound to be in subjection". In haar brieven ruimt Grimké vervolgens het misverstand uit de wereld dat de aanduiding 'adam' in het eerste scheppingsverhaal op een man, genoemd Adam, zou slaan. Met dit woord wordt volgens haar in het eerste hoofdstuk van de bijbel simpelweg een 'mens uit aarde' bedoeld. Van deze 'mens uit aarde' wordt vervolgens verteld, dat hij/zij in een dual werd

geschapen: zowel mannelijk als ook vrouwelijk. Beiden werden tegelijk geschapen en staan in een verhouding van gelijkheid. Terwijl in de vertaaltraditie de ondergeschiktheid van de vrouw graag wordt beredeneerd met de aanduiding 'hulp', maakt Grimké duidelijk dat je het hiermee vertaalde Hebreeuwse woord 'ezer' beter kunt vertalen met 'partner'. Man en vrouw zijn dus niet alleen als gelijke mensen uit aarde geschapen, maar blijven tevens ook als Adam en Eva gelijkwaardige partners van elkaar. Dat Eva gevormd werd uit de rib van de mens 'adam' klopt volgens Grimké taalkundig weliswaar, maar is – anders dan de traditie het wilde – geen teken voor de herleiding, respectievelijk de onderschikking van het vrouwelijke ten opzichte van het mannelijke. Dat Eva uit de rib van de mens 'adam' is geschapen, laat in tegendeel zien dat beide mensen van oorsprong gelijk en identiek zijn.

Ook de beroemde zondeval weet Grimké te ontmaskeren. Terwijl in de christelijke traditie de ondergeschiktheid van de vrouw gekoppeld wordt aan haar bijzondere verantwoordelijkheid voor de zondeval, gaat het bij deze zondeval in werkelijkheid niet om een val uit de gelijkheid, maar uitsluitend om een val uit de onschuld. Als men onbevooroordeeld kijkt naar de oorspronkelijke tekst valt te zien dat beiden in gelijke mate verantwoordelijk zijn voor de zondeval. Het beeld van de mens als mannelijke én vrouwelijke draagster van het beeld van God is na de zondeval niet aangetast of verstoord. De voortzetting van het verhaal maakt immers duidelijk dat de mensen na de verdrijving uit het paradijs en na de grote vloed nog steeds de draagsters zijn van dit beeld. Tevens wijst Grimké erop dat mensen niet aan elkaar zijn ondergeschikt, maar uitsluitend aan God. Door te wijzen op de ene goddelijke Heer blijft zij niet alleen de gelijkheid van alle mensen volhouden, maar analyseert ze ook de samenhang tussen racisme en seksisme. Niet God heeft mensen gemaakt tot aan elkaar ondergeschikten, maar witte mannen hebben slaven en vrouwen gebruikt/uitgebuut om te zorgen voor de welvaart van de eigen mannelijke, witte groep.

De vroege vrouwenbeweging in de VS: wit respectievelijk zwart

Als derde strijder wil ik hier Elisabeth Cady Stanton (1815-1902) naar voren brengen, één van de toonaangevende leidsters van de vrouwenbeweging in de VS. Zij werd vooral bekend door de *Declaration of Sentiments* van 1848. Deze *Declaration* volgde de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring en eiste de wettelijke gelijkheid van man en vrouw. Hoewel Stanton een critica van de religie in het algemeen en van de christelijke religie in het bijzonder genoemd mag worden, hebben religieuze thema's haar wel degelijk geïnteresseerd. In 1895 en 1898 publiceerde ze de *Women's Bible*. Hierin vinden wij ook een kritische bespreking van het Adam en Eva-motief. Essentieel voor Stantons kijk op de Bijbel is dat zij een onderscheid aanbrengt tussen passages die wél goddelijk geïnspireerd zijn en passages waarin de auteur mannelijke/menselijke vooroordelen reproduceert. Stanton maakt op die manier duidelijk dat niet alleen de interpretatie, maar ook het schrijven van heilige teksten een product is van de cultuur waarin zij tot stand komt – en deze cultuur mag wat haar betreft rustig mannelijk bevooroordeeld

genoemd worden. Net zo als Grimké benadrukt Stanton dat de gelijkheid van man en vrouw in Genesis 1 op een duidelijke manier ter sprake werd gebracht, namelijk in het idee over de mannelijke en vrouwelijke mens als beeld van God. Ze voegt daar echter een gedachte aan toe: als namelijk over God in meervoud wordt gesproken, kan dat filologisch gezien alleen maar verwijzen naar het feit dat niet alleen mensen mannelijk en vrouwelijk zijn, maar ook God zelf. In plaats van de traditionele christelijke drie-eenheid "Vader-Zoon-Geest" spreekt zij dan ook liever van een alternatieve drie-eenheid, bestaande uit "Vader-Moeder-Zoon".

Bij haar uitleg van het Adam en Eva-motief volgt Stanton de methode van de moderne bijbelwetenschappen. Deze methode neemt als uitgangspunt dat de heilige teksten, zoals die aan latere generaties zijn overgeleverd, oorspronkelijk door verschillende auteurs zijn samengesteld en pas later bij elkaar werden gevoegd. Op die manier kan zij een onderscheid aanbrengen tussen twee verschillende scheppingsverhalen, namelijk Genesis 1:1-2:4a (schepping van de mens als mannelijk en vrouwelijk) en Genesis 2: 4b-3 (het eigenlijke paradijsverhaal over Adam en Eva). Door dit onderscheid aan te brengen kan zij tegenstrijdigheden in de Hebreeuwse oertekst op het spoor komen en verklaren. Zo ziet Stanton dat in het eerste scheppingsverhaal sprake is van een mannelijke en een vrouwelijke mens. Zij worden tegelijkertijd aan het einde van de schepping geschapen. Beiden wordt bovendien de heerschappij over de aarde en menselijke vrijheid gegeven. In het tweede scheppingsverhaal – het paradijsverhaal over Adam en Eva – wordt daarentegen, volgens Stanton, eerst een mannelijke mens geschapen (Adam) en dan een vrouwelijke mens (Eva). Tevens wordt de vrouw in dit verhaal bestraft met onderwerping aan de man. Op basis van deze tegenstrijdigheden tussen beide scheppingsverhalen is Stanton van mening dat één van de twee teksten onjuist moet zijn. Welke dat is valt volgens haar voor een intelligente vrouw gemakkelijk te zien: omdat de tweede tekst de onderwerping van vrouwen aan mannen helpt legitimeren, moet deze gemanipuleerd zijn. Stanton kiest dus bewust voor het eerste verhaal en verwerpt – geheel anders dan Grimké of Elliot – het tweede verhaal.

Aangehaalde passages uit de Bijbel

Genesis 1: 26-28: Dan zegt God: laat ons een mens maken naar ons beeld en als onze gelijkenis, - laten ze neerdalen bij de vissen van de zee en de vogels van de hemel, bij het vee en bij alles op de aarde, en bij alle kruispel dat rondkruipt over de aarde! God schept de mens naar zijn beeld, naar het beeld van God heeft hij hem geschapen; mannelijk en vrouwelijk heeft hij hen geschapen. Dan zegent hij hen, God, en hij zegt tot hen, God: draagt vrucht, weest overvloedig, vervult de aarde, en bedwingt haar! – en daalt neer bij de vissen van de zee en de vogels van de hemel, bij alle leven dat rondkruipt over de aarde.

Vertaling: Naardense Bijbel

De zondeval en verdrijving uit het paradijs. Albrecht Dürer, 1510. Bron: Christian Schoen, Albrecht Dürer: Adam und Eva. Die Gemälde, ihre Geschichte und Rezeption bei Lucas Cranach d. Ä. und Hans Baldung Grien (Berlin 2001).

Sojourner Truth

Tenslotte wil ik een vierde visie naar voren brengen. Dit keer gaat het om een vrouw uit de zwarte vrouwenbeweging, namelijk Sojourner Truth. Zij werd in 1797 als slavin onder de naam Isabella Baumfree in de buurt van New York geboren en kon in 1828 ontsnappen aan de slavernij. Vanaf 1843 begon zij als predikante door het land te trekken en veranderde daarom ook haar naam in Sojourner Truth. Hoewel Truth zeer weinig teksten heeft achtergelaten ben ik er toch één op het spoor gekomen, waarin het Adam en Eva-motief een rol speelt bij de onderbouwing van haar eigen zwarte én vrouwelijke positie. Het gaat om de zeer beroemd geworden toespraak uit 1851 'And ain't I a woman?'. Aan het eind van deze toespraak moedigt ze de aanwezige vrouwen aan om zich in te zetten voor het stemrecht voor zwarte vrouwen en Eva als een daadkrachtig en sterk voorbeeld te nemen. Eva is volgens haar een inspirerend voorbeeld, omdat ze het helemaal in haar eentje voor elkaar heeft gekregen de wereld op zijn kop te zetten. De zondeval en de hoofdrol die Eva hierin volgens de traditie heeft gespeeld, wordt dus uiterst positief neergezet. Volgens Truth is het wel degelijk mogelijk om met z'n allen, als strijd-

sters voor vrouwelijke rechten, de wereld nogmaals op zijn kop te zetten en op die manier de deur tot het paradijs weer open te maken.

Hier wordt Eva dus niet alleen als een daadkrachtig voorbeeld gezien, maar ook aan de vrouwenbeweging zelf wordt de bevrijdende en verlossende kracht toegedicht die in de christelijke traditie aan Jezus Christus werd toegekend, meestal op een exclusieve manier. Anders dan Stanton knoopt Truth dus wél aan bij het tweede scheppingsverhaal. Zij hanteert een strategie, waarin juist de negativiteit van de zondeval en de verantwoordelijkheid van Eva wordt omgewaardeerd tot iets positiefs.

Het blijkt dat alle door mij gekozen historische figuren hun (theologische respectievelijk maatschappelijke) theorieën hebben ontwikkeld door deel te nemen aan een bepaalde maatschappelijke praktijk. Door dit concrete maatschappelijke engagement waren ze in staat om een alternatieve kijk op traditionele theologische theorieën te ontwikkelen. Aan de vraag welke van de vier visies nu eigenlijk het meest plausibel is wil ik me graag onttrekken. Ik denk dat ieder standpunt evenveel heeft bijgedragen om te komen tot een alternatieve, vooruitwijzende interpretatie ten opzichte van de theologische traditie.

Dr. Susanne Hennecke (1966) is universitair docente voor 'Gedachte en geschiedenis van het Christendom' aan de Universiteit van Utrecht. shennecke@theo.uu.nl.

Literatuur

- . Elisabeth Ann Bartlett, *Sarah Grimké, Letters on the Equality of the Sexes and Other Essays*. New Haven, 1988.
- . Charles Elliot, *Sinfulness of American slavery: proved from its evil sources; its injustice; its wrongs; its contrariety to many Scriptural commands, prohibitions, and principles, and to the Christian spirit; and from its evil effects; together with observations on emancipation, and the duties of American citizens in regard to slavery*. Cincinnati. 1850, Bd. 1
- . Elisabeth Griffith (ed.), *In her own Right. The Life of Elisabeth Cady Stanton*. New York/Oxford, 1984.
- . Gerda Lerner, *The Feminist Thought of Sarah Grimké*. New York/Oxford, 1998.
- . Elisabeth Cady Stanton, *The Woman's Bible. The original Feminist Attack on the Bible*. Edingburgh, 1985.
- . Sojourner Truth, *And ain't I a woman?*, <http://www.fordham.edu/halsall/mod/sojtruth-woman.html>

“V voor Vrouw, Vrijheid, Verzet en Victorie”

Het ontstaan van het Vrouwen Overleg Komitee binnen de tweede feministische golf in Vlaanderen

Tot op de dag van vandaag neemt het VOK (Vrouwen Overleg Komitee) een unieke positie in het feministische landschap in: het is de oudste nog bestaande organisatie van de tweede golf in Vlaanderen, het is een volwaardige gesprekspartner van de overheid geworden zonder haar autonomie te moeten prijsgeven en met de jaarlijkse organisatie van de vrouwen-dag geeft het VOK nog steeds een gezicht aan de hele Vlaamse vrouwenbeweging. Hoe en in welk klimaat is deze organisatie juist ontstaan? Wat is haar voornaamste opdracht en op welke manier maakt ze deze waar? En tot slot: hoe past de ontstaanscontext en ontwikkeling van het VOK binnen de opkomst van de tweede feministische golf in Vlaanderen?

geeft drie verwante verklaringen voor deze opkomst. Vooreerst zijn er de *predisposing factors*, aspecten in het leven van vrouwen die maken dat ze zich bewust kunnen worden van hun onderdrukking. Voorbeelden hiervan zijn dat het aantal vrouwen in het hoger onderwijs toeneemt na de Tweede Wereldoorlog, het beschikbaar stellen van contraceptiva voor vrouwen. Dan zijn er *facilitating factors*, de ideologische en institutionele ontwikkelingen die een feministische heropleving mogelijk maken. Zo komen er in de jaren zestig verschillende sociale bewegingen reeds op voor vrede, burgerrechten en een einde aan de oorlog. Tenslotte zijn er de *triggering events*, concrete aanleidingen - soms binnen de nieuwe sociale bewegingen - die maken dat vrouwen hun eigen groepen vormen om hun situatie te bespreken.

Pioniers in Vlaanderen

Hoewel in de literatuur Dolle Mina symbool

De geschiedenis van het (westers) feminisme wordt doorgaans ingedeeld in golven. Tijdens de eerste golf aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zetten vrouwenbewegingen zich vooral in voor de rechten van de vrouw als politiek en publiek individu. Zowel in Amerika als in Europa komen vrouwen op straat met de eis voor stemrecht. Ook in België beginnen vrouwen zich binnen de politieke zuilen te organiseren, al zal het nog tot 1949 duren vooraleer stemrecht voor vrouwen werkelijkheid wordt. Tijdens de tweede golf (vanaf eind jaren 1960) breiden de thema's van vrouwenorganisaties nog verder uit: naast strikt juridische en/of politieke rechten (gelijkheid bij beloning, ouderschap, huwelijksgoederen, werkloosheidsvergoedingen...) wordt er veel aandacht besteed aan seksualiteit en mentaliteitswijzigingen ("het persoonlijke is politiek", "baas in eigen buik"...). De opkomst van het tweede golf feminisme is volgens Joni Lovenduski het antwoord op een specifieke sociale en politieke conjunctuur. Ze

Sticker verkocht tijdens de eerste Vrouwendag:

De toegang is kosteloos, maar wel wordt u gevraagd een zelfklever te kopen (10 fr.) waarmee de inrichters de kosten willen drukken. U kunt die dan nog altijd nalaten als souvenir aan kinderen of kleinkinderen die binnen twintig of vijftig jaar daarmee glimlachend zullen bewijzen hoe men ooit eens moest manifesteren voor zulke vanzelfsprekende zaken als gelijkberechtiging. (Yvonne Nonneman in de Gazet van Antwerpen, 10 november 1972).

Bron: Archief VOK.

*Dolle Mina's in actie met een van hun bekendste slogans op een symbolische plaats.
Bron: Archief VOK.*

staat voor de start van de tweede feministische golf in Vlaanderen, zijn de 3800 werknemers van de wapenfabriek FN Herstal hen voorgedaan. In de jaren 1950 ondertekent België enkele internationale verdragen, zoals het Verdrag van Rome met artikel 119 over gelijk loon voor gelijk werk. Deze krijgen echter geen toepassing in de nationale wetgeving. Op 16 februari 1966 besluiten de werknemers van FN Herstal het werk neer te leggen om hun eis voor gelijk loon kracht bij te zetten; vrouwen worden er tot dertig procent minder betaald dan mannen voor exact hetzelfde werk. Destaking duurt drie maanden, is uniek in Europa en heeft heel wat weerklank, ook buiten de landsgrenzen. België is betrap op het niet naleven van internationale conventies en verdragen inzake gelijkberechtiging. De publieke opinie en beleidsvoerders worden plots geconfronteerd met thema's als vrouwenarbeid en emancipatie. Journalisten gebruiken de massale actie om ook andere vrouwen thema's aan te kaarten. Kortom, de FNstaking heeft een belangrijke rol gespeeld als versneller in de bewustwording omtrent maatschappelijke achterstelling van vrouwen.

Hoewel vooral bekend in Nederland, gaan ook de Vlaamse Dolle Mina's er hard tegen aan. Een eerste kern ontstaat eind februari 1970 in Antwerpen, een maand na de eerste actie van hun Nederlandse collega's te Amsterdam. De buitenlandse invloed is duidelijk aanwezig, al komt het niet verder dan een vrijblijvend uitwisselen van informatie. Er zijn echter weinig actiegroepen die op zo een korte tijd en met een beperkt aantal leden, een even grote naamsbekendheid hebben verworven als Dolle Mina. Dit vooral dankzij de persaandacht voor hun mediagenieke campagnes, radicale eisen en het onconventionele optreden van de Mina's. Ofschoon Dolle Mina nu vooral geïdentificeerd wordt met de "baas in eigen buik"-slogan, komt ze ook op voor gelijk loon, kinderopvang, gemengd onderwijs en het elimineren van juridische ongelijkheden. Dolle Mina profileert zich als links, zonder in het begin banden te hebben met andere linkse organisaties. Op het einde van de jaren 1970 gaat de enige nog actieve kern, die van Gent, op in de Fem-Soc-Coördinatie, wat staat voor feministisch en socialistisch.

De PAG (Pluralistische Actiegroepen voor Gelijke Rechten) ontstaan ongeveer gelijktijdig met Dolle Mina, ook naar Nederlands model. Men volgt duidelijk het voorbeeld van de 'Man-Vrouw-Maatschappij' (MVM), zelf

opgericht in 1968. Net als MVM is ook PAG pluralistisch. Verder wil men vooral pragmatisch tewerk gaan: duidelijke vormen van discriminatie aanklagen en uit de wereld helpen. Voorbeelden van dergelijke strijdpunten zijn gelijk loon voor gelijk werk, politieke participatie en de hervorming van het huwelijksgoederenrecht. In tegenstelling tot de Dolle Mina's hebben zij een braver imago, dit dankzij de stijl van hun acties, die eerder discussieavonden kunnen genoemd worden. PAG is nooit officieel ontbonden, maar op het einde van de jaren 1970 vinden heel wat vrouwen uit PAG hun weg in de vrouwengroepen van de traditionele politieke partijen.

De nood aan overleg groeit

In *Uit Eigen Beweging* besluit VOK-ster van het eerste uur Renée Van Mechelen haar relaas over Dolle Mina en PAG met volgende passage: "Bij de parlementverkiezingen in november '71 boekten de vrouwen opnieuw geen vooruitgang. Deze en andere ergernissen zullen de feministen in dit land dichter bij elkaar brengen. Er is dringend behoefte aan gezamenlijk overleg en actie. De tijd wordt rijp voor een overlegcomité en ... voor de eerste Vrouwendag, november 1972, die er zonder PAG en Dolle Mina misschien nooit zou zijn geweest."

Het VOK groeit uit een informeel overleg dat Rita Mulier, toenmalig hoofdredactrice van het progressieve tijdschrift *De Nieuwe Maand*, in januari 1972 belegt ter voorbereiding van een themanummer over emancipatie. Zes vrouwen en vier mannen, merendeels redactieleden, komen samen om "de onverschilligheid ten opzichte van het feminisme, ook in progressieve kringen" te bespreken. Vrouwen die actief zijn in linkse bewegingen krijgen er genoeg van altijd te mogen opdraaien voor de kinderopvang, de maaltijden, het typewerk en andere administratieve klusjes. In het bewuste themanummer van *De Nieuwe Maand* lezen we dan ook de woedende "phalocratische herinneringen van een vrouwelijke militante". Zo buigen de organisatoren van een Vietnambetoging zich tijdens een vergadering in alle ernst over de vraag waar de bussen en auto's van de deelnemers kunnen geparkeerd worden. De oproep van een vrouwelijke militante om kinderopvang te organiseren wordt door de progressieve mannen echter op neerbuigend schatergelach onthaald. En tijdens de bezetting van de Universiteit van Brussel vraagt een student-leider aan de microfoon voor de Vrije Vergadering om meisjes voor de ravitailering en de kinderopvang.

Toen na twee bijeenkomsten met de werkgroep de mannen niet meer opdagen, besluiten de vrouwen dat het tijd was voor actie. Begin april 1972 wordt er een grotere groep geïnteresseerden uitgenodigd voor een driedaagse discussie over emancipatie en feminisme in de vormingsinstelling De Blankaart, nabij Diksmuide. De uitnodiging gaat naar verschillende vrouwen uit politieke partijen, vakbonden en traditionele vrouwenorganisaties, maar ook vrouwen uit diverse culturele en sociale instellingen en organisaties, vrouwen uit de media, uit Dolle Mina en PAG, wetenschappers, ... Net als bij *De Nieuwe Maand* worden er mensen die zowel binnen als buiten de zuilen actief zijn, samengebracht om te werken aan gemeenschappelijke belangen en alzo zuiloverschrijdende contacten uit te bouwen.

VOK-voorzitter Rita Mulier besluit: "de argwaan en agressie tegenover elkaar, die gekweekt was onder invloed van de traditioneel verzuilde politiek in België, maakte geleidelijk plaats voor een diepe solidariteit vanuit het besef dat we allemaal in hetzelfde schuitje zaten." Eén van de voornaamste conclusies van het weekend is het oprichten van een overlegcomité, het VOK. De circa twintig vrouwen die aanwezig zijn besluiten elkaar op regelmatige basis te blijven ontmoeten voor contact en overleg, uitwisseling van informatie en gezamenlijke deelacties.

Overleg op pluralistische basis

Volgens artikel 2 in de statuten van het VOK betreft haar opdracht in eerste instantie het bieden van een forum voor overleg: "De vereniging heeft tot doel op feministische, pluralistische basis te overleggen met betrekking tot de emancipatie van vrouwen, hun belangenbehartiging op breed maatschappelijk vlak en het voeren van actie hiervoor." Hoewel de statutaire opdracht van het VOK duidelijk beperkt blijft tot een overlegforum, ontstaat er bij de buitenwereld – vooral bij de pers – soms de indruk dat het VOK een koepel vormt van de nieuwe vrouwenbeweging. Dit is echter niet correct. Het VOK heeft meer weg van een netwerk, waar gelijkgezinde vrouwen elkaar ontmoeten dan van een formele koepelorganisatie. Toch geeft juist dat foute beeld het VOK extra gewicht en slagkracht om op te treden als het gezicht van de Vlaamse vrouwenbeweging. Het is echter niet eenvoudig om op pluralistische basis overleg te laten plaatsvinden tussen groepen van uiterst diverse pluimage. Zeker wanneer men rekening houdt met de toenmalige politieke context, waarbij er heel wat wantrouwen is tussen de grote zuilen onderling. Het VOK is zich dan ook goed bewust van haar aparte, vernieuwende werking: "Het VOK heeft een heel eigen plaats in het feminisme in Vlaanderen. Het is een onafhankelijk comité dat zich alternatief opstelt en geen concessies doet aan de ideologische noch aan de partijgroepen. Het streeft niet naar macht of prestige, maar het gaat er fier op dat het erin slaagde initiatieven op gang te brengen op pluralistische basis, met eerbied voor elkaar en bewust van het belang van de gezamenlijke inzet.", zo staat te lezen in de folder die het VOK uitdeelt naar aanleiding van haar vijfde verjaardag. De pluralistische opstelling maakt dat het VOK tijdens het overleg vrouwen met zeer uiteenlopende identiteiten met elkaar confronteert. Leden van het VOK identificeren zich met alle kleuren van het politieke spectrum, behoren tot verschillende sociale klassen, kennen verschillende vormen van seksuele geaardheid, hebben verschillende leeftijden, levenservaringen, ... Toch is er een sterk bindmiddel tussen deze mozaïek van leden; allen streven ze progressieve en feministische doelen na en staan ze uitermate kritisch ten opzichte van het gebrek aan echte democratie in de gevestigde maatschappij. Op basis hiervan kan men gezamenlijke acties voeren.

Aanloop naar de eerste Vrouwendag

Na het weekend in De Blankaart worden adressen uitgewisseld en afspraken gemaakt, onder meer om gezamenlijk deel te nemen aan de *Journées de dénonciation des crimes contre*

Stem vrouw in actie van het VOK in maart 1974.
Ook de partijlokalen krijgen hun (plak)beurt. Bron: Archief VOK.

De VOK-madam op
de affiche van de
Vrouwendag van 1977.
Tekening van Nicole
Van Goethem.
Bron: Archief VOK.

vrouwendag

lakenhalle ieper 11 nov.77

les femmes, op 13 en 14 mei 1972 te Parijs. De organisatie is in handen van de *Mouvement de la Libération de la Femme (MLF)*, die er eveneens Simone de Beauvoir nauw bij weet te betrekken. Renée Van Mechelen getuigt: "Het was een overweldigende ervaring en in deze feministische feestroes werden plannen gesmeed. Bij ons moest zo iets ook kunnen, een Vrouwendag, maar dan veel beter..." Enkelen tuigen naar het appartement van Simone de Beauvoir om haar uit te nodigen voor een soortgelijke 'solidariteitsdag' in Brussel. Simone de Beauvoir stemt toe, maar kan zich niet vrijmaken voor midden november. Men houdt het voorlopig op Wapenstilstandsdag, 11 november. Aan deze eerste Belgische Vrouwendag gaat een immense voorbereiding vooraf. Renée Van Mechelen vertelt in haar *mémoires*: "Al snel zaten we in een stroomversnelling waarin geen terugkrabbelen, bezinnen en nadenken meer mogelijk was. De tijd was kort en de voorbereiding vergde titanenwerk." Een eerste punt is het zoeken naar een goede naam voor de actiedag, tot dan toe 'solidariteitsdag' genoemd. Fantasievolle namen passeerden de revue, zoals 'Vrouwen nemen het woord', 'Bezemoorlog', 'Storm in't Afwaswater', tot uiteindelijk het eenvoudige 'Vrouwendag' uit de bus komt, meestal als V-Dag afgekort waarbij de V staat voor Vrouw, Vrijheid, Verzet en Victorie.

De eerste nationale Vrouwendag van 11 november kent een weergaloos succes. De tien – tot twaalfduizend deelnemers verrassen niet alleen de pers en de politici, ze verrassen ook het VOK. Tien jaar later staat te lezen in een folder van het VOK: "Het was een massale aanklacht tegen de discriminatie van de vrouw op alle terreinen: seksualiteit, gezin, arbeid, onderwijs, politiek. Op die chaotische dag, die een verrassing was voor iedereen, kwam vooral een eensgezindheid en een enthousiasme tot uiting die nooit meer geëvenaard werd in volgende Vrouwendagen." De formule van de Vrouwendag heeft zich sindsdien elk jaar herhaald in Vlaanderen, zij het dat men nooit meer zo een grote publieke belangstelling heeft gehaald. Het aantal bezoekers schommelt meestal tussen de 2000 en 3000. Maar nog steeds vervullen de Vrouwendagen een rol als centraal ontmoetingspunt voor iedereen die zich van ver of dichtbij betrokken voelt bij de vrouwenbeweging. Het VOK heeft dus een

sleutelrol binnen de nieuwe vrouwenbeweging, alleen al door het jaarlijks organiseren van de Vrouwendag.

Drie verklaringen

Bij wijze van besluit toetsen we de ontstaanscontext en ontwikkeling van het VOK aan de theorie van de drie verwante verklaringen voor de opkomst van het tweede golf feminisme van Joni Lovenduski. Voor de *predisposing factors* rekenen we het algemene klimaat in België, begin jaren 1970. Dolle Mina en PAG hebben al van zich laten horen, contraceptiva is beschikbaar voor vrouwen, het aantal vrouwen in het hoger onderwijs neemt toe, meer vrouwen vinden vast werk buiten huis, de consumptiemaatschappij draait op volle toeren,... De FN Herstal staking, de opkomst van Dolle Mina en PAG bereiden als *facilitating factors* de weg van het nieuwe feminisme in Vlaanderen. Het VOK wordt ook tot deze pioniers gerekend, en is ontstaan vanuit een

progressief maandblad dat ijverde voor een andere politiek, voor pluralisme en ontzuiling. Qua *triggering events* rekenen we de algemene frustraties die er begin jaren zeventig zijn onder vrouwen die actief zijn in de nieuwe linkse bewegingen. Herinneren we ons de "phalocratische herinneringen van een vrouwelijke militante" maar ook juist de nood aan overleg binnen de vrouwenbeweging vormt de directe aanleiding van het studieweekend in De Blankaart waaruit het VOK uiteindelijk is ontstaan. De centrale rol die het VOK vervult als overleg- en drukingsorgaan binnen de nieuwe vrouwenbeweging, haar vernieuwende aanpak om op pluralistische basis overleg te laten plaatsvinden en de politieke slagkracht die ze bereikt als schijnbaar overkoepelende doch autonome organisatie maakt dat het VOK een unieke positie inneemt in de geschiedenis van het tweede golf feminisme in Vlaanderen.

Heleen Van Loon (1982), licentiate geschiedenis VUB, is momenteel werkzaam als navorsster bij de Universiteit Hasselt. Laureaat van de ZONTA ZAVEL prijs 2006. Meer info: <http://www.zonta-belux.org>.

Literatuur

- M. Hooghe, *Nieuwkomers op het middenveld. Nieuwe sociale bewegingen als actoren in het Belgisch politiek systeem. De milieubeweging en de vrouwenbeweging in Vlaanderen, 1970-1990*. Doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1997.
- J. Lovenduski, 'Gender and politics', in: M. Hawkesworth en M. Kogan, *Encyclopedia of Government and Politics*. London en New York, 1992.
- R. Mulier, *Dwars en loyaal. Een getuigenis over veertig jaar engagement*. Leuven, 1999.
- H. Van Loon, *De impact van het Vrouwen Overleg Komitee (VOK) op het Vlaamse feminisme. Een monografie van een overlegorgaan van de nieuwe vrouwenbeweging (1972-1992)*. Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2004).
- R. Van Mechelen, *De meerderheid. Een minderheid. De vrouwenbeweging in Vlaanderen: feiten, herinneringen en bedenkingen omtrent de tweede golf*. Leuven, 1996.
- R. Van Mechelen, *Uit Eigen Beweging. Balans van de vrouwenbeweging in Vlaanderen. 1970-1980*. Leuven, 1979.
- VOK, *25 Vrouwendagen in Beelden en Woorden. VOK – Feestboek*. Leffinge, 1997.
- A. E. Woodward en R. Mulier, 'Building Democratic Bridges over Belgian Political Bastions. The Work of the VOK – Women's Consultation Committee', in: J. M. Bystydziński en J. Sekhon, *Democratization and women's grassroots movements*. Bloomington en Indianapolis, 1999.
- In het voorjaar van 2004 sprak Heleen Van Loon met Rita Mulier, Anne-Sophie Vanneste, Tilly Stuckens en Miet Smet.

Kuisheid voorop! Ovidius' Hollandse epigonen.

“Een klein, maar bijzonder genre”, noemt Olga van Marion de heldinnenbrief. Haar doel is restauratie. Zij wil met Heldinnenbrieven. Ovidius' Heroides in Nederland laten zien hoeveel en welk type heldinnenbrieven er in het Nederlandse taalgebied zijn geschreven tussen de Haagse hofdichter Dirc Potter in 1412 en de vroege negentiende eeuw. Bilderdijk en De Clerq zijn de laatste exponenten van de Hollandse Heroides. In de ruim vierhonderd jaar dat het genre beoefend is in Nederland en Vlaanderen is er oneindig gevarieerd op het thema van Ovidius.

Een heldinnenbrief is bij de Romeinse dichter Ovidius veel dingen tegelijk: het is een brief van een verlaten vrouw uit de Griekse mythologie aan haar ontrouwe minnaar en het is een gedicht. In de brief in dichtvorm beklaagt de heldin haar droeve lot, zij wentelt zich in liefdesverdriet, zwerft wraak, roept liefdevolle herinneringen op en probeert de man te bewegen terug te komen. De brieven staan vol retoriek, gezwollen taal, spitsvondige argumenten en uitbarstingen van gevoel. Eigen aan het genre is dat dichter en lezer kunnen genieten van hun eruditie. Ovidius gaat uit van bekende verhalen en bekende literaire personages. Hij beschrijft het crisismoment uit hun leven. Hij laat bijvoorbeeld Medea een brief aan Jason schrijven terwijl zij op het punt staat haar kinderen te doden. Alleen zegt hij dat niet. “Waarheen mijn woede mij leidt, weet ik nog niet”, is alles wat de lezer over de aanstaande kindermoord meekrijgt. Dat geeft niet, want de lezer kent het verhaal en geniet juist van de presentatie van het karakter en de geleerde toespelingen van de dichter.

Het is dus niet makkelijk om een heldinnenbrief te schrijven: de poëet moet zich inleven in een bekend personage, dat hij goed moet bestuderen, want alle details moeten kloppen. Hij moet een geloofwaardige retorische argumentatie opbouwen en het geheel in versvorm gieten. Het is haast onmogelijk om Ovidius te evenaren: hij slaagt erin om het emotionele moment zo levendig te verwoorden dat het gekunstelde van het door hem bedachte genre niet stoort. Van Marion velt geen oordeel over de literaire kwaliteit van de Hollandse heldinnenbrieven als imitatie van Ovidius, maar wat ik uit de door haar geciteerde verzen opmaak is die nogal pover, met Vondel als uitzondering. Hoe de navolgers zich verhouden tot het origineel is onderwerp van haar studie. Dat maakt duidelijk waarom veel navolgers zich voor een haast

onmogelijke opdracht stelden: zij gruwden van een van de centrale thema's in de Heroides en dat is lust. De briefschrijfsters van Ovidius verlangen naar een man, niet voor een goed glas bij de open haard, maar voor seks. En dan zijn ze meestal niet getrouwd met die man! Daarom werden de brieven zwaar gekuist en ingekort gebruikt in het onderwijs en mochten eigenlijk alleen die twee gelezen worden waarin afzender en ontvanger wettig gehuwd waren. Deze moeizame verhouding tot Ovidius - bewondering voor zijn vorm en afkeer van zijn inhoud - verklaart waarom er in de Nederlanden voortvarend werd gevarieerd op de heldinnenbrief. Op de zestiende-eeuwse humanist Heinsius na, die twee erotische heldinnenbrieven de wereld in zond, wilden de schrijvers Ovidius verbeteren. In dat verbetertraject werd de Romeinse dichter eerst van een allegorische of Bijbelse interpretatie voorzien, daarna verschenen nieuwe personages. Gehuwde personages. Eerst nog uit de oudheid, later uit andere perioden. Zo verschijnt in de zestiende eeuw Jacoba van Beieren als afzender van een heldinnenbrief, om een halve eeuw later gevolgd te worden door een actuele heldin. Amalia van Solms smeekt Frederik Hendrik voorzichtig te doen tijdens het beleg van Den Bosch. De auteur van deze heldinnenbrief in Neolatijn was Caspar Barlaeus en zijn gedicht is een lofzang op de stadhouder. Vondel laat Ovidius nog meer los door van zijn heldinnen katholieke martelaressen te maken. Hij had de Heroides eerst volledig vertaald om de stijl van de meester in de vingers te krijgen. In de achttiende eeuw wordt zijn benadering voortgezet:

Ovidius' navolgers lezen de heldinnenbrieven wel, maar de band tussen origineel en eigentijds vers wordt steeds losser. De preoccupatie met Ovidius' gebrek aan kuisheid bij vertalers en commentatoren is echter blijvend. In de Romantiek verdwijnt de voorbeeldfunctie van de klassieke Oudheid in de kunst en daarmee de heldinnenbrief.

Van Marion heeft enorm veel materiaal bijeengebracht en dat is een grote prestatie. Zij beschrijft de fascinatie voor het genre en de inhoudelijke verschuivingen als literaire ontwikkelingen. Het zou interessant zijn om de heldinnenbrieven niet alleen literair te benaderen, maar ook vanuit een genderperspectief. Van Marion geeft slechts aanzetten hiertoe. De heldinnenbrieven weerspiegelen opvattingen over huwelijk en seksualiteit, over vrouwelijk schrijverschap en over vrouwelijke psychologie. Niet wat auteurs van Ovidius overnemen, maar juist wat ze weglaten is in dit verband onthullend. Daarvoor is een grote kennis van het origineel een vereiste. Uit haar inleidende hoofdstuk blijkt echter dat van Marion zich wel in Ovidius verdiept heeft, maar dat hij buiten haar specialisme valt. Vondels strategie om een werkvertaling te maken is zeer veelzijdig, maar wel effectief voor begrip van de heldinnenbrief.

Mieke de Vos is redacteur van Historica.

Olga van Marion, *Heldinnenbrieven. Ovidius' Heroides in Nederland*, Vantilt, 2005, 409 blz. ISBN 90 77503 41 2. € 24,90.

Emancipatie achter de dijken

*Alweer een boek over vrouwen en de islam. Dat er in de Koran negatieve passages over vrouwen staan, is inmiddels breed uitgemeten. Dat er in 'de islamitische wereld' vrouwen onderdrukt worden is algemeen bekend. In de stroom van publicaties van de laatste jaren is het boek van Ceylan Pektas-Weber, **Moslima's. Emancipatie achter de dijken** echter een verademing. Het was hoog tijd voor een boek over, en vooral door, Nederlandse Moslima's die Nederlands èn moslim zijn.*

Pektas-Weber, zelf een bekeerde moslim, laat in haar boek veertien Moslima's aan het woord over diverse thema's. Zo vertellen onder andere Tweede-Kamerlid Naïma Azough, advocate Famile Arslan en cabaretière Funda Mijde over emancipatie, feminisme, de Koran en islamofobie. Op verschillende manieren integreren de vrouwen hun geloof in het dagelijkse leven en het dagelijkse leven in hun geloof.

In de introductie van de vrouwen komen hun jeugd, ouders, opleiding en huidige werkzaamheden ter sprake. Ook wordt een tipje van de sluier gelicht over hun gevoelens voor de islam. Zo vertelt Naïma Azough: "Ik beschouw mezelf als moslim, maar ik heb nooit de behoefte gehad me te conformeren aan het beeld van de moslim, of dat nu van niet-moslims komt of van moslims onderling". Deze manier van omgaan met 'het moslim-zijn', lijkt voor alle vrouwen vrijwel hetzelfde. Maar er zijn ook duidelijke verschillen. Vooral het hoofdstuk over islam en feminisme geeft een diversiteit aan meningen weer, variërend van "ik ben geëmancipeerd en noem mezelf feministisch" tot, "ik noem mezelf geen feministe omdat het woord voor mij een negatieve bijklank heeft". In het bijzonder de term feminisme leidt tot veel discussie onder de geïnterviewde Moslima's.

Als men kijkt naar de context van het boek, zijn er twee belangrijke trends terug te vinden die bijzonder actueel zijn. Beiden worden genoemd in de titel: de eerste heeft te maken met de term Moslima's, de tweede met de opkomst van islamitisch feminisme.

De term Moslima is een recente 'uitvinding', er worden vrouwelijke moslims mee aangeduid die zowel het vrouw-zijn, als hun geloof hoog hebben staan. Bij sommige Moslima's is er enige weerstand tegen deze terminologie omdat zij liever gewoon als moslim worden gezien, maar in de wetenschap en journalistiek lijkt de term flink ingeburgerd. De term Moslima past in de verschuiving van het publieke debat die vanaf halverwege de jaren negentig is ingezet. Voorheen sprak men hoofdzakelijk over afkomst. Met de nadruk op etnische achtergrond, bijvoorbeeld Marokkaanse Nederlanders, of Nederlandse Marokkanen. 11 september, de opkomst en ondergang van Pim Fortuyn en de moord op Theo van Gogh, en de daaropvolgende islamofobie hebben tot gevolg gehad dat de

termen 'allochtoon' en 'moslim' in de hedendaagse journalistiek en populaire wetenschap vaak verwisseld worden. Zo vertelt één van de geïnterviewden, Leyla Çakir: "Vroeger werd in Nederland nog onderscheid gemaakt tussen Marokkanen en Turken, nu wordt het allemaal op één hoop geveegd en zijn we allochtonen. En nu hebben mensen het over moslims. [...] Ik weet soms niet meer wat voor woorden ik moet gebruiken: gastarbeider, buitenlander, migrant, minderheid, allochtoon en nu moslim".

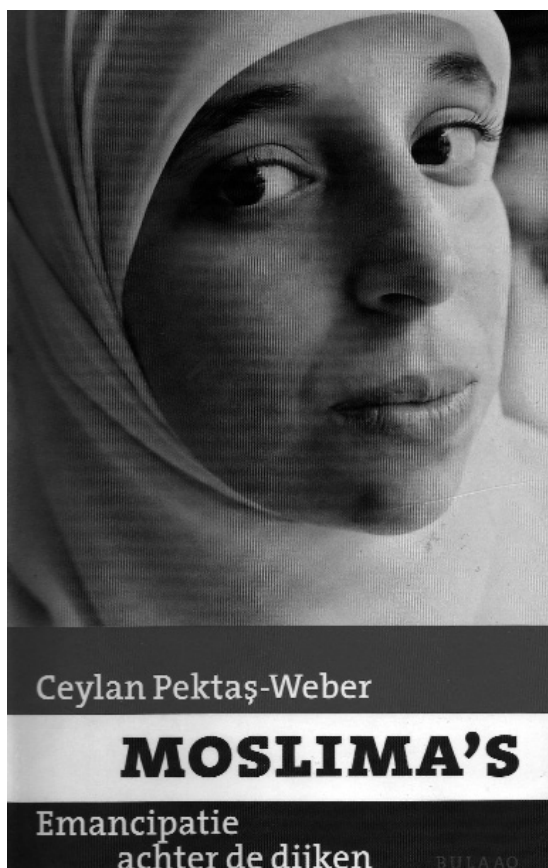
Allerlei problemen in de samenleving worden steeds meer verklaard vanuit religie, hierbij wordt over het algemeen nauwelijks onderscheid gemaakt met cultuur. Een onderwerp als vrouwenbesnijdenis wordt dan ook vaak ten onrechte toegeschreven aan de islam, terwijl het bij zowel islamitische als christelijke cultuurgebonden groepen voorkomt. *Moslima's* gaat mee in deze trend, en stelt het geloof boven de etniciteit. Maar de auteur heeft juist het positieve naar boven weten te halen. De geïnterviewden stellen dat Nederlander en moslim zijn een prima combinatie is. De tweede en derde generatie immigranten (of gastarbeiders? of allochtonen?) hebben minder dan hun ouders een band met het land van herkomst, maar des te meer een band met het geloof. "Ik ben Nederlander van nationaliteit en moslim van geloof", aldus Leyla Çakir. Pektas-Weber

concludeert in haar nawoord dan ook dat bij alle geïnterviewden "bewustwording en emancipatie gepaard gingen met het ontkoppelen van geloof en culturele tradities".

De tweede trend die in *Moslima's* zichtbaar wordt is het in opkomst zijnde islamitisch feminisme. Hoewel men in het westen vaak de overtuiging heeft dat islam en emancipatie moeilijk te combineren zijn, komen er steeds meer islamitische vrouwen die binnen de islam hun rechten opeisen. Om als vrouw te emanciperen is het niet nodig het geloof af te zweren, zeggen zij. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het boek van Amina Wadud, *De koran en de vrouw. Herlezing van een heilige tekst vanuit een vrouwelijk perspectief*, in de lijst 'Verder lezen' terug te vinden is. In de Verenigde Staten is Wadud al jaren bekend als islamitisch feministe, tegenwoordig vinden haar denkbeelden ook navolging in Nederland.

De geïnterviewde vrouwen in het boek zijn dan wel verdeeld over de vraag of zij zich kunnen aansluiten bij de term feminisme, het boek toont wel degelijk dat islamitisch feminisme, als tegenhanger van het seculiere feminisme, onder Moslima's in opkomst is. Dat de discussie over dit gedachtegoed zowel internationaal als nationaal zich vooralsnog op een elitair niveau bevindt, blijkt ook uit de achtergrond van de veertien vrouwen.

Allen zijn hoogopgeleid. Maar waar het boek van Amina Wadud vooral een theologisch werk is en vooral interessant is, misschien zelfs onmisbaar, voor de *insiders*, gaat *Moslima's. Emancipatie achter de dijken* veel meer over het dagelijkse leven, wat het veel toegankelijker maakt. Het kan voor veel mensen een *eye-opener* zijn wat betreft het islamitische feminisme en hoe Nederlandse Moslima's omgaan met hun geloof.

Madelon Stokman is historica en journaliste, gespecialiseerd in het Midden Oosten en de islam.

Ceylan Pektas-Weber, Moslima's. Emancipatie achter de dijken, Uitgeverij Bulaaq, 2006, 249 blz. ISBN 90 5460 120 5. € 18,50.

Interactieve geschiedenis via www.vrouwengeschiedenis.nl

Geschiedenis is traditioneel een papieren wetenschap. Zonder boeken en documenten is het niet mogelijk het verleden te bestuderen. De afgelopen 15 jaar is historisch onderzoek onder invloed van internet enorm veranderd. Steeds meer bronnen komen digitaal beschikbaar. Internet is voor veel geïnteresseerde leken, studenten en docenten een onmisbaar hulpmiddel geworden.

De Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG) is sinds een aantal jaren actief op internet. Bezoekers vinden op de VVG-site informatie over het werk van de vereniging, tips voor boeken en een kalender met historische gebeurtenissen in de wereld van de vrouwengeschiedenis. Er staan dossiers op van vrouwen die het verleden kleur hebben gegeven. Met de website willen we bezoekers trekken die een brede interesse hebben in geschiedenis. De site is zeker niet alleen bedoeld voor mensen die zich wetenschappelijk met vrouwen- en gendergeschiedenis bezighouden.

De laatste jaren heeft de VVG een bijna sluimerend bestaan geleid. Wisselingen in het bestuur en een oriëntatie op de toekomst maakten dat de website vanuit het bestuur een ondergeschoven kindje werd. Dankzij de inspanningen van webmaster Pien Steringa bleef er nieuwe inhoud op de site verschijnen. Wie echter de website opende zag op de Nederlandse homepage oude informatie staan. Een website dankt haar bestaansrecht echter aan haar actualiteitswaarde. Vandaar dat het nieuwe bestuur van de VVG nu twee leden, Evelien Rijsbosch en Annemieke Windt, heeft aangesteld om samen met de webmaster de site een nieuw en up-to-date karakter te geven. De site moet een ontmoetingspunt worden voor vrouwen en mannen die belangstelling hebben voor gender- en vrouwengeschiedenis.

Op de Algemene Ledenvergadering in april heeft de VVG besloten haar doelstellingen te verbreden. Er komt meer aandacht voor onderwijs. De oude doelgroep van wetenschappers en geïnteresseerde leken blijft wel bestaan. De nieuwe oriëntatie maakt het nodig dat we de website aanpassen aan de eisen van de nieuwe groep gebruikers. Naast de informatie die we nu al bieden op de website willen we een aparte afdeling maken voor docenten en scholieren.

Voor de aanpassing is het belangrijk dat we weten wat de verschillende geschiedismethoden aanbieden op het gebied van gender- en vrouwengeschiedenis. Voor de meeste docenten in het middelbaar onderwijs is de methode, gezien de werkdruk, maatgevend voor wat ze in het klaslokaal doen. Gebruikers van de methode Memo in de bovenbouw behandelen een uitgebreid hoofdstuk over hekserij, terwijl in de onderbouwboeken van Sfinx en Sprekend Verleden de strijd voor het vrouwenkiesrecht zijdelings wordt behandeld bij de emancipatiestrijd van arbeiders en vrouwen aan het begin van de twintigste eeuw.

De beste manier om meer docenten te interesseren voor nieuwe invalshoeken op het gebied van gender- en vrouwengeschiedenis is aan te sluiten op wat er in de methoden wordt aangeboden. Docenten en leerlingen kunnen de tips en suggesties van de nieuwe website gebruiken voor verdieping op een onderwerp. Naast eigen tips van de redactie van de website, willen we docenten de gelegenheid geven lesmateriaal aan te bieden en te bespreken via de website.

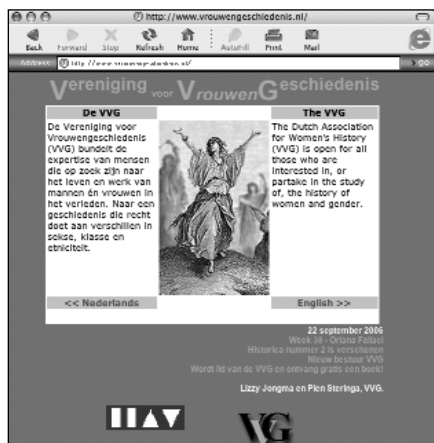
Scholieren en studenten die een werkstuk moeten maken voor het vak geschiedenis gaan niet langer als eerste de bibliotheek door om informatie te vinden voor hun werkstuk. Internet heeft de plaats ingenomen van de encyclopedie als eerste oriëntatie voor een werkstuk. Sites als Da Vinci en Wikipedia zijn geliefde bronnen voor scholieren. De informatie is in eenvoudige taal beschikbaar. Helaas blijft maar al te vaak het eigen kritisch onderzoek achterwege, waardoor de onderzoeksvaardigheden die leerlingen volgens de uitgangspunten van de tweede fase moeten aanleren zwak blijven.

Door het geven van tips voor onderwerpen voor werkstukken op de site hoopt de VVG leerlingen aan te sporen nieuwe wegen te bewandelen en onderzoek te doen naar minder gangbare onderwerpen. Aan de hand van korte samenvattingen van onderwerpen en een lijst met literatuurtips hopen we kritisch onderzoek te stimuleren. Daarnaast kunnen leerlingen via vrouwengeschiedenis.nl per week suggesties krijgen voor onderwerpen die zich aan de vaste canon van vrouwengeschiedenis onttrekken.

De website zal zich ook ontwikkelen tot eerste vraagbaak voor leerlingen die vragen hebben over de geschiedenis van vrouwen. Een literatuurlijst waarbij leerlingen wegwijs worden gemaakt in goede en toegankelijke publicaties over vrouwengeschiedenis en verwijzingen naar relevante websites, zijn belangrijke hulpmiddelen voor leerlingen, die vaak onder behoorlijke tijdsdruk werkstukken moeten maken.

Voor een bloeiende website is het nodig dat we regelmatig nieuwe zaken op de site kunnen publiceren. Iedere week een nieuw lemma met links naar relevante sites. Maandelijks een nieuw dossier waarbij een vrouw, maar mogelijk ook een man, die een belangrijke rol speelde in de vrouwengeschiedenis wordt uitgelicht en actuele tips voor boeken en bijeenkomsten.

Het zijn ambitieuze plannen die we niet kunnen realiseren zonder de hulp en medewerking van de gebruikers van de site. Wil www.vrouwengeschiedenis.nl een waarlijk interactief medium worden dan zijn bijdragen van bezoekers niet alleen welkom, maar ook onontbeerlijk.

ZAMI foto's ontsloten

Voor het IIAV is één van de speerpunten in het beleid meer aandacht te schenken aan ZMV (Zwarte- Migranten en Vluchtelingen) vrouwen. We zijn dan ook erg blij met het ZAMI archief dat nu bij ons is ondergebracht. ZAMI is een zelforganisatie voor zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen

De naam ZAMI betekent: vrouwen die samenwerken in vriendschap en liefde (uit ZAMI, *A New Spelling of My Name* van Audre Lorde). ZAMI biedt een politiek en cultureel podium voor alle zmv-vrouwen in Amsterdam en daarbuiten. De doelstelling van ZAMI is het versterken van de bewustwording en identiteit van zmv-vrouwen met het oog op hun *empowerment* en participatie in de Nederlandse samenleving. Zo wordt elk jaar de ZAMI Award uitgereikt aan zmv-vrouwen die door hun inzet, voorbeeld en werk inspireren en een bijdrage leveren aan de positieverbetering van zmv-vrouwen in Nederland. Verder worden er ZAMI Casa georganiseerd: multiculturele activiteiten en eetcafé. Bovendien geeft ZAMI een krant uit.

In het beeldarchief zijn nu vele foto's opgenomen uit het ZAMI archief. Ze zijn te vinden door in de fotocatalogus onder "organisatie" te zoeken op ZAMI.: <http://www.iiav.nl/beeldmateriaal/>

Elkie Jordans
Beeldarchivaris IIAV

Informatiespecialiste Cisca Pattipilohy wint De Triomf prijs 2002. Zij was de eerste die deze prijs, ingesteld door minister Van Boxtel om de participatie en integratie van vrouwen uit etnische minderheden te vergroten, won. Cisca Pattipilohy is bestuurslid van Zami.

*Medewerkers en vrijwilligers van Zami.
Van links naar rechts: Kay, ?, Yodith Aberra (projectmedewerker). Circa 2000? © onbekend.*

Molukse Nel Lekatompessy, winnaar van de eerste prijs, met haar moeder tijdens de uitreiking van de Zami Award 1997 voor Beste Actrice. Links haar moeder. © Joke van Vlijmen.

De viering van het vijfjarig bestaan van Zami. Geheel links Moni Weiss (Zami), vierde van links Veronika van Roon (Zami). De andere vrouwen zijn onbekend. 18 dec. 1996. © onbekend.

Service en Nieuwe Boeken

Service

Rectificatie

Helaas zaten in het juni-nummer 2006 drukfouten. Van enkele artikelen ontbreken de laatste woorden en/of zinnen. De volledige artikelen zijn op te vragen bij Mariken Schuur (M.L.Schuur@rug.nl).

Hoogleraarspost Saskia Wieringa (IIAV)

Saskia Wieringa, directeur van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), is per 1 augustus 2006 aangesteld als bijzonder hoogleraar *Gender and Women's Same Sex Relations* aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Zij zal zich aan de UvA gaan bezighouden met de begeleiding van promotieonderzoeken op het gebied van gender en seksualiteit en haar eigen lopende onderzoek voortzetten, dat gaat over vrouwenrelaties in de Derde Wereld. Haar inaugurele rede vindt plaats in 2007. Zie www.iiav.nl/nieuws

Call for papers

Mythe en werkelijkheid van doperse vrouwen ca. 1525-1900 op het Europese vasteland

Het onderzoek naar vrouwen in dissenterse bewegingen heeft zich tot dusver geconcentreerd op vragen als: waarom voelden vrouwen zich tot het dissidente geloof aangetrokken? Welke posities konden vrouwen verwerven in stromingen als het doperdom, calvinisme en lutheranisme? Hoe werden gelijkheids- en patriarchale beginselen en verhoudingen in deze gemeenschappen opgevat? De aandacht van ons congres wenst zich te verleggen door een andere benaderingswijze voor te stellen, die gekenmerkt wordt door een vergelijkende, contextuele, kritische en multidisciplinaire aanpak. Deze nieuwe benadering wordt aangeduid als imagologie ('imagology'). De imagologische benadering is recentelijk voortgekomen uit culturele studies. Ze behelst het onderzoek naar beeldbepalende representaties, stereotypen en zelfbeeldtradities. Tijdens het congres zal onze aandacht gericht zijn op de

beelden, beeldvorming en stereotypen van/over doperse vrouwen in de historische bronnen en in de geschiedschrijving, op de ontwikkeling van deze beelden en stereotypen, op de verschillen tussen de diverse beelden en stereotypen, en op hoe deze geïnterpreteerd dienen te worden in de juiste cultuur-, mentaliteits-, sociaal- en/of kerkhistorische context. Het congres zal op 30 en 31 augustus 2007 plaats vinden in de Vrije Universiteit te Amsterdam. De voordrachten zullen daarna in het Engels worden gepubliceerd.

U wordt vriendelijk verzocht vóór 15 februari 2007 een lezingvoorstel van maximaal 200 woorden te sturen/e-mailen naar dr. Mirjam van Veen, Faculteit der Godgeleerdheid, Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV AMSTERDAM. E-mail adres: m.g.k.van.veen@th.vu.nl. Zie voor meer informatie over inhoud en voorwaarden onze website: <http://www.godgeleerdheid.vu.nl/english/index.cfm>

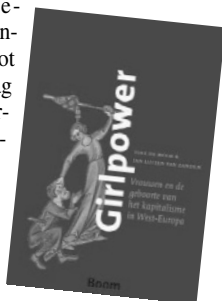
Nieuwe boeken

Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden

Girlpower. Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa

Boom, 2006. € 19,50.

Girlpower laat zien dat er in 1200-1500 fundamentele veranderingen in de verhoudingen tussen mannen en vrouwen optraden, in het bijzonder in de landen rond de Noordzee. De modernisering van het huwelijkspatroon, waarin de vrouwen een cruciale rol speelden, had grote gevolgen voor de samenleving en economie. De relatief 'egalitaire' verhoudingen binnen het Europese huwelijkspatroon waren een belangrijke voorwaarde voor de opkomst van het kapitalisme in West-Europa na 1500. Deze ontwikkelingen beïnvloeden tot op vandaag de westerse samenleving.

Gert van Klinken

Strijdbaar en omstreden. Een biografie van de calvinistische verzetsvrouw Gezina van der Molen Boom, 2006. € 25,-.

Gezina van der Molen (1892-1978) is nog altijd bekend door haar rol in het verzet in de Tweede Wereldoorlog en door haar naoorlogse werkzaamheden als – omstreden – voorzitter van de Rijkscommissie Oorlogspleegkinderen (OPK) en als hoogleraar volkenrecht. Ze zette zich in voor de christelijke vrouwenbeweging, de Volkenbond en ontwikkelings samenwerking.

Monika Diederichs

Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen Boom, 2006. € 19,50.

Over de zogeheten moffenmeiden, vrouwen die tijdens de oorlog omgang hadden met Duitse soldaten, was tot nu toe weinig bekend. Monika Diederichs sprak met betrokkenen, die hierover tot nu toe gezwezen hebben. Ook kreeg zij toegang tot archiefbestanden die, in verband met de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, voor onderzoekers gesloten zijn. Historica Diederichs beschrijft de ervaringen van deze vrouwen met nationaal-socialistische zorginstellingen en diverse instellingen van de Wehrmacht. Daarnaast gaat ze uitvoerig in op hun ervaringen met de Nederlandse bevolking tijdens en na de oorlog.

Caroline Hanken

De koning is dood! Een hofdame in de revolutie

Augustus, 2006. ca. € 17,50.

Dit waargebeurde verhaal is afkomstig uit de memoires van de markiezin De la Tour du Pin (1770-1853). Caroline Hanken schetst in korte, gedramatiseerde scènes de belevenissen van Lucy – een hofdame in het paleis van Versailles – die ze afwisselt met een verslag van haar verkenningen naar de intrigerende wereld van de achttiende-eeuwse adel. Met details uit documenten van tijdgenoten plaatst ze de persoonlijke geschiedenis van een hofdame in het licht van de grote geschiedenis van de Franse revolutie.

Dirk Verhofstadt

De derde feministische golf. Een pleidooi voor de acceptatie van universele grondrechten

Houtekiet, 2006. € 16,50.

Dirk Verhofstadt roept de moslima's op om zich te onttrekken aan de dictatuur van door mannen geïnterpreteerde en opgelegde 'heilige' teksten. De auteur maakte interviews met Yasmine Allas, Ayaan Hirsi Ali, Irshad Manji, Nahed Selim en Naema Tahir die elk op hun manier model staan voor de emancipatie van de moslimvrouwen.

Jacqueline Kerkhoff

Maria van Hongarije en haar hof 1505-1558

Verloren, 2006. ca. € 29,-.

De Nederlanden werden in de zestiende eeuw langdurig bestuurd door drie opeenvolgende regentesen uit het huis Habsburg. Maria van Hongarije, de zuster van Karel V, was de tweede uit de reeks. Zij regeerde van 1531 tot 1555. Maar haar betekenis overstijgt de Nederlanden. Vooral dankzij haar huwelijk met Lodewijk II van Hongarije is Maria een figuur van Europees formaat geworden.

